

บทที่ ๓

ความเหมือนกันและความต่างกันของสมถกัมมัฏฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิมุตติมรรค

จากการศึกษาเนื้อหาของสมถกัมมัฏฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและในคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านเนื้อหา ด้านการปฏิบัติ และด้านผลการปฏิบัติ ทำให้สามารถวิเคราะห์ความเหมือนกันและความต่างกันของสมถกัมมัฏฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค โดยผู้วิจัยได้แยกประเด็นที่สำคัญไว้ดังนี้

๓.๑ ความเหมือนกันของบุพกิจเบื้องต้นก่อนการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

ก่อนการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงบุพกิจเบื้องต้น มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและต่างกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ประเด็นได้ ดังนี้

ดังได้กล่าวมาแล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะเห็นได้ว่า บุพกิจเบื้องต้นมีทั้งหมด ๗ ประการ^๑ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงบุพกิจเบื้องต้นในประเด็นหลัก ๆ ๒ ประการ เมื่อนำมาวิเคราะห์ประเด็นที่เหมือนกัน ทำให้สามารถสรุปได้ว่า บุพกิจเบื้องต้นของทั้งสองคัมภีร์มีข้อที่เหมือนกัน ๒ ข้อ ได้แก่ ๑) การแสวงหากัลยาณมิตรผู้ให้กัมมัฏฐาน ๒) การเลือกสอนกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้ปฏิบัติ โดยสามารถอธิบายและวิเคราะห์เป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

๓.๑.๑ การแสวงหากัลยาณมิตรผู้ให้กัมมัฏฐาน

เหตุที่ทั้งสองคัมภีร์ ได้กล่าวถึงเรื่องการแสวงหากัลยาณมิตรผู้ให้กัมมัฏฐาน เพราะมีความสำคัญในการเริ่มต้นก้าวไปสู่การปฏิบัติกัมมัฏฐานให้บรรลุเป้าหมายอย่างถูกต้องและเป็นผลสำเร็จ โดยในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงความสำคัญของการมีกัลยาณมิตรว่าเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ เพราะถ้าไม่มีมิตรดี สหายดี มีเพื่อนดี ก็หวังได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ และจะหลุดพ้นจากการเกิด การแก่ การเจ็บ การตาย จากความเศร้าโศก คร่ำครวญ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ^๒ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงความสำคัญของการมีกัลยาณมิตรว่า มีความสำคัญต่อการเริ่มต้นปฏิบัติ การมีกัลยาณมิตร จะทำให้มีความมุ่งมั่นในการปฏิบัติ เพราะกัลยาณมิตร จะคอยให้

^๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๑๑.

^๒ ส.ม. (บาลี) ๑๕/๒/๒, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒/๓-๔.

คำแนะนำเพื่อลดความยุ่งยากและปฏิบัติได้ถูกวิธี^๓ เมื่อมาวิเคราะห์ดูแล้วทำให้สามารถสรุปได้ว่า การแสวงหากัลยาณมิตรผู้ให้กัมมัญฐาน มีความสำคัญต่อการปฏิบัติกัมมัญฐาน ซึ่งทั้งสองคัมภีร์ กล่าวถึงความสำคัญของการมีกัลยาณมิตรว่า กัลยาณมิตรจะเป็นผู้ช่วยเหลือให้คำแนะนำ สั่งสอนให้ตั้งอยู่ในแนวทางดีงาม ช่วยให้มีแนวทางก้าวหน้าในการปฏิบัติ เป็นผู้คอยแนะนำเบื้องต้นจนถึงที่สุด หากขาดกัลยาณมิตร จะทำให้ขาดความมุ่งมั่นในการปฏิบัติ ขาดกำลังใจ

๓.๑.๒ การเลือกสอนกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้ปฏิบัติ

เหตุที่ทั้งสองคัมภีร์ ได้กล่าวถึงเรื่องกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้ปฏิบัติ เพราะมีความสำคัญในการเลือกกัมมัญฐานให้เหมาะสมกับตนเอง เพราะหากเลือกกัมมัญฐานไม่เหมาะสมกับจริตของตน จะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่มีความก้าวหน้าในการปฏิบัติ ไม่บังเกิดผล และเสียเวลา โดยในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงความสำคัญของกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้ปฏิบัติไว้ว่า กัมมัญฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เหมาะแก่คนราคะจริต กัมมัญฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วัณณกสิณ ๔ เหมาะแก่คนโทสจริต อานาปานสติกัมมัญฐาน เหมาะแก่คน โมหจริตและคนวิตกจริต อนุสติ ๖ ข้างต้น เหมาะแก่คนสัทธาจริต กัมมัญฐาน ๔ คือ มรณัสสติ อุปสมานุสติดุชาตวัญฐาน อาหारेปฏิกูลสัญญา เหมาะแก่คนพุทธีจริต กสิณที่เลื้อและอรุปกัมมัญฐาน ๔ เหมาะแก่คนทุกจริต ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงความสำคัญของกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้ปฏิบัติไว้ว่า บุคคลราคะจริตควรปฏิบัติอสุภสัญญา ๑๐ และกายคตาสติ เพราะจะทำให้เอาชนะราคะได้ บุคคลโทสจริตควรปฏิบัติอัปมัญญา ๔ เพราะทำให้เอาชนะโทสะได้ หรือควรปฏิบัติวัณณกสิณ เพราะจิตของเขื่อน้อมไปในกัมมัญฐานนั้น บุคคลสัทธาจริตควรปฏิบัติอนุสสติ ๖ เริ่มด้วยพุทธานุสสติ เพราะจะทำให้ศรัทธามั่นคง บุคคลพุทธีจริต ควรปฏิบัติจุฑาตวัญฐาน อาหारेปฏิกูลสัญญา มรณสติ และอุปสมานุสสติ เพราะเธอเป็นคนละเอียดล้าลึก นอกจากนั้นคนพุทธีจริต สามารถกัมมัญฐานได้ทุกข้อ ไม่มีห้าม บุคคลวิตกจริต ควรปฏิบัติอานาปานสติ เพราะกำจัดความฟุ้งซ่านได้ บุคคลโมหจริต ควรทำการสืบสวนค้นคว้าเกี่ยวกับธรรม ควรฟังธรรม เทศนาตามกาลอันสมควร ด้วยความเคารพเอื้อเฟื้อ ควรยกย่องธรรม ควรอยู่กับอาจารย์ สังสมปัญญาและปฏิบัติกัมมัญฐานสักอย่างหนึ่งในจำนวนกัมมัญฐาน ๑๘ ข้อ ที่สนใจ ส่วนมรณสติ และจุฑาตวัญฐาน จะเหมาะสมเป็นพิเศษ เมื่อมาวิเคราะห์ดูแล้วทำให้สามารถสรุปได้ว่า บุคคลราคะจริต ควรปฏิบัติกัมมัญฐาน ๑๑ อย่างคือ อสุภะ ๑๐ และ กายคตาสติ บุคคลโทสจริต ควรปฏิบัติพรหมวิหาร ๔ หรืออัปมัญญา ๔ และวรรณกสิณ ๔ บุคคลโมหจริตและวิตกจริต ควรปฏิบัติอานาปานสติ บุคคลสัทธาจริต ควรปฏิบัติ

^๓ พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโศภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕.

อนุสสติ ๖ ข้อแรก บุคคลพุทฺธิจริต ควรเจริญ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตวักขณาน และอาหาร ปฏิภูณสัญญา

๓.๒ ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงสมถกัมมัฏฐาน มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและต่างกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ประเด็นได้ ดังนี้

ดังได้กล่าวมาแล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะเห็นได้ว่า สมถกัมมัฏฐานมีทั้งหมด ๘ หมวดแบ่งออกเป็น ๔๐ ประการ^๔ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของสมถกัมมัฏฐาน ๘ หมวด แบ่งออกเป็น ๓๘ ประการ^๕ เมื่อนำมาวิเคราะห์ประเด็นที่เหมือนกัน ทำให้สามารถสรุปได้ว่า สมถกัมมัฏฐานในสองคัมภีร์มีข้อที่เหมือนกันและแตกต่างกัน โดยสามารถอธิบายและวิเคราะห์เป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

๓.๒.๑ เนื้อหา

๑. กสิณ ๑๐

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของกสิณ ๑๐ เอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ประเด็นได้ ดังนี้

๑) **ปฐวีกสิณ** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงปฐวีกสิณว่าเป็นการเพ่งดินเป็นอารมณ์ ระบุถึงบุคคลที่เคยปฏิบัติมาแล้ว จะเกิดอุคคหนิมิตได้เร็วกว่าผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สำหรับผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ ต้องสร้างวงกสิณสำหรับเพ่งขึ้นมาด้วยตนเอง โดยเลือกหาสถานที่ที่เหมาะสม สงบ ไม่พลุกพล่าน แล้วสร้างวงกสิณขึ้นมา ซึ่งมีทั้งชนิดวงกสิณที่สามารถนำไปใช้ตามที่ต้องการ และวงกสิณที่ประจำอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง ขนาดของวงกสิณ กว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่าปฐวีกสิณคือการเพ่งดินเป็นอารมณ์ ดินที่นำมาทำเป็นวงกสิณนั้น มาจากดินตามธรรมชาติหรือดินที่จัดเตรียมไว้ ซึ่งมี ๔ สีคือ ขาว ดำ แดง และสีอรุณ การเลือกสถานที่ การสร้างวงกสิณ รวมถึงขนาดวงกสิณ เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังนั้นประเด็นที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้ ซึ่งประกอบด้วย การเตรียมดินเพื่อสร้างวงกสิณ การเลือกสถานที่สำหรับปฏิบัติ จึงเป็นไปในแนวทางเดียวกัน

^๔ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๕.

^๕ พระอุปติสสะเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโศภน (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๖๓.

๒) อาโปกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงอาโปกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งน้ำเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เมื่อกำหนดน้ำได้ในที่ต่าง ๆ เช่น ในบ่อ ในหม้อ หรือในสระน้ำ อุกคหนิมิตจะเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ ต้องกำหนดเอาน้ำในสถานที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๓) เตโชกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเตโชกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งไฟเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เมื่อถือเอานิมิตในไฟที่เกิดขึ้นเอง ไม่ว่าจะเป็นที่ตะเกียง ที่เตา หรือกองไฟ อุกคหนิมิตจะเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ ต้องก่อไฟขึ้น เจาช่องพอให้มองเห็นไฟ

๔) วาโยกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงวาโยกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งลมเป็นอารมณ์ ซึ่งลมในที่นี้หมายถึงธาตุลมธรรมดาที่ปรากฏอยู่ทั่วไป สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติสามารถกำหนดเอานิมิตจากลมธรรมดาทั่วไปได้

๕) นิลกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงนิลกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งสีเขียวเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงมองเห็นสีเขียว ไม่ว่าจะเป็นดอกไม้หรืออะไรที่เป็นสีเขียว นิมิตย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๖) ปิตกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงปิตกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งสีเหลืองเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงมองเห็นสีเหลือง ไม่ว่าจะเป็นกอดอกไม้หรือพรมดอกไม้นิมิตย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๗) โลहितกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงโลหิตกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งสีแดงเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงมองเห็นสีแดง ไม่ว่าจะเป็นดอกไม้พรมดอกไม้ หรือผ้า นิมิตย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๘) โอทาทกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงโอทาทกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งสีขาวเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงมองเห็นสีขาว ไม่ว่าจะเป็นดอกไม้พรมดอกไม้ นิมิตย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๙) อาโลกสถิณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงอาโลกสถิณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงได้เห็นแสงสว่าง ไม่ว่าจะเป็น

แสงอาทิตย์ แสงจันทร์ แสงสะท้อนขอเพชรเป็นต้น นิमितย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

๑๐) **ปริจินนาสกสณ** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงปริจินนาสกสณไว้ในแนวเดียวกันว่า เป็นการเพ่งช่องว่างเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติ เพียงเห็นอากาศที่ช่องต่าง ๆ เช่น ที่ช่องฝา ช่องหน้าต่าง หรือช่องระหว่างกิ่งไม้ นิमितย่อมเกิดได้ง่าย ส่วนผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ สามารถกำหนดนิมิตได้เฉพาะในที่ที่จัดเตรียมไว้เท่านั้น

เนื้อหาของกสณ ๑๐ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค มีความเหมือนกันคือ สิ่งที่น่ามาเพ่งเป็นอารมณ์แบ่งออกเป็น ๓ หมวดคือ หมวดธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม หมวดสี ได้แก่ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และ หมวดแสงสว่างและช่องว่าง

๒. อสุภะ ๑๐ หรืออสุภัสสยญา ๑๐

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของอสุภะ ๑๐ เอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน ต่างกันตรงชื่อเรียก กล่าวคือในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เรียกว่า อสุภะ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค เรียกว่า สัณญญา ๑๐ สามารถอธิบายและวิเคราะห์ประเด็นได้ ดังนี้

๑. อุทฺธมาตกอสุภะ พิจารณาซากที่พองขึ้น ค่อย ๆ อืดขึ้นตามลำดับนับตั้งแต่สิ้นชีวิต
๒. วินีลกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีสีเขียวคล้ำ หลังจากตายมา ๑,๒ หรือ ๓ คืน
๓. วิปฺพพกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มออกจากร่างกาย
๔. วิจฺฉิททกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ขาดแยกออกจากกันเป็นท่อน ๆ
๕. วิกฺขาปัตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินจนขาดเป็นท่อน ๆ
๖. วิกฺขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่กระจายกระจายไปในที่ต่าง ๆ
๗. หตฺตวิกฺขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกฆ่าและกระจายกระจายไปในที่ต่าง ๆ
๘. โลหิตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกตัดขาดมีเลือดไหลออกจากส่วนต่าง ๆ
๙. ปุพฺพกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีหมู่นอนนอนไข
๑๐. อัญฺญิกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีแต่ร่างกระดูก

สิ่งที่เป็นการพิจารณาการพิจารณาในอสุภะ ๑๐ เกี่ยวกับร่างกายทั้งหมด เป็นการพิจารณาความไม่งาม หรือความปฏิกูลของร่างกาย

๓. โกฏฐาสบฺบญฺญติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของกายคตาสติไว้ เนื้อหาส่วนมากเป็นไปในแนวเดียวกัน กล่าวคือ เป็นการพิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกาย มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น โดยความเป็นของปฏิกูล

๔. อัสสาสปีสสาสบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของอานาปานสติไว้ เนื้อหาส่วนมากเป็นไปในแนวเดียวกัน กล่าวคือ อานาปานสติ เป็นการกำหนดลมหายใจเข้าออก ซึ่งมีวัตถุ ๑๖ เป็นหลักปฏิบัติ ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค กล่าวถึงอานาปานสติว่า เมื่อบุคคลเจริญมากเข้า ย่อมเป็นธรรมที่ละเมียดแท้ ประณีตแท้ เป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุข^๖ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ก็กล่าวถึงอานาปานสติไว้ว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ เป็นธรรมเครื่องอยู่ของผู้ประเสริฐ รวมถึงเป็นธรรมเครื่องอยู่ของพระตถาคต^๗

๕. สัตว์บัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของพรหมวิหาร ๔ หรือ อปฺปมัญญา ๔ เอาไว้ จากการศึกษพบว่า ทั้งสองคัมภีร์กล่าวรายละเอียดของพรหมวิหาร ๔ ไว้เป็นแนวทางเดียวกันคือ ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรคอธิบายเนื้อหาของพรหมวิหาร ๔ ในประเด็นต่าง ๆ คือ สิ่งที่เป็นเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของพรหมวิหาร พรหมวิหารมีความพอใจใคร่จะปฏิบัติเป็นเบื้องต้น^๘ เพราะฉะนั้นเป็นตัวหนุนสำคัญให้มีความคิดเพื่อแสวงหาประโยชน์แก่ผู้อื่นและช่วยปลดปล่อยจากความทุกข์ และมีการข่มนิวรณ์รวมไปถึงกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันให้สงบระงับไปเป็นที่สุด

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของพรหมวิหาร ๔ คือ สัตว์โดยบัญญัติธรรม หรือเรียกว่าสัตว์บัญญัติ อาจจะเป็นคนหนึ่ง หรือว่าหลายคน^๙ ที่เรียกว่าเป็นพรหมวิหาร เพราะเป็นคุณธรรมที่ประเสริฐ ปราศจากโทษ เป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อปฏิบัติได้แล้ว ก็ชื่อว่ามิจิตเสมอกับพรหม^{๑๐} นอกจากนี้ พรหมวิหารที่มีเพียง ๔ ข้อ เพราะมุ่งถึงลักษณะเป็นทางให้เกิดความบริสุทธิ์ คือคนที่มีความพยายามจะมีเมตตาเป็นทางบริสุทธิ์ คนมีความเบียดเบียน มีกรุณาเป็นทางบริสุทธิ์ คนมีความไม่ยินดีพอใจ มีมุทิตาเป็นทางบริสุทธิ์ คนมีราคะ มีอุเบกขาเป็นทางบริสุทธิ์ และการส่งใจไปในสัตว์ทั้งหลายมีอาการเพียง ๔ คือ ปรารถนาให้เขาได้รับประโยชน์ ช่วยบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ พลดยยินดีต่อความสำเร็จ รวมไปถึงหมดความห่วงใยกังวลต่อเขา^{๑๑} ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดในส่วนนี้ เอาไว้ทั้งหมด

^๖ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๒-๕๓. และใน ส.ม. (บาลี) ๑๘/๕๗๓/๒๖๕-๒๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๕๗๓/๔๕๕.

^๗ พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๕๑.

^๘ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๕.

^๙ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๕.

^{๑๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๖.

^{๑๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๗.

รายละเอียดเนื้อหาของพรหมวิหาร ๔ แต่ละข้อมีดังนี้

๑) เมตตาภาวนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวเนื้อหาของเมตตาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ ๑) ความหมายของเมตตา คือ ธรรมชาติที่มีความรักใคร่ปรารถนาจะทำประโยชน์ให้แก่กัน มีความปรารถนาดีเพื่อให้คนอื่นได้รับความสุขหรือได้รับประโยชน์ ๒) ลักษณะของเมตตา มีการตั้งความปรารถนาเพื่อทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่สรรพสัตว์ ๓) หน้าที่ของเมตตา มีการน้อมนำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ ๔) ปัจจัยพื้นฐานของเมตตา คือ กำจัดความอาฆาต ๕) ปทัฐานของเมตตา คือ การได้เห็นภาวะที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลาย ๖) สมบัติของเมตตา คือ ความสงบแห่งพยาบาท ๗) วิบัติของเมตตา คือ การเกิดความหวั่นไหวด้วยคณา ๘) ประโยชน์ของเมตตา คือ เพื่อปราบความพยาบาท ๙) ขำศึกไกลของเมตตา คือ รากะ ขำศึกไกลของเมตตา คือ ความพยาบาท^{๑๒}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของเมตตาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ เช่นเดียวกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ ๑) เมตตา คือ ความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ เหมือนมารดาบิดามองดูบุตรน้อยของตนแล้วปรารถนาดีต่อบุตรน้อย ๒) ปัจจัยพื้นฐานของเมตตา คือ จิตสงบนิ่งในขณะบำเพ็ญ ๓) ลักษณะของเมตตา คือ การทำความปรารถนาดีให้เกิดขึ้น ๔) หน้าที่ของเมตตา คือ ความคิดที่ประกอบด้วยเมตตา ๕) ปทัฐานของเมตตา คือ โทสะ ๖) ปทัฐาน (เหตุใกล้) ของเมตตา คือ ความไม่ละโมภ ความไม่โกรธ ความไม่มีโมหะ ความเป็นผู้ใคร่จะทำ ความใส่ใจโดยชอบ ๗) ปัจจัยพื้นฐาน (ความปรากฏ) ของเมตตา คือ การทำปทัฐานเหล่านี้ให้ปรากฏออกมา ๘) สมิขมณะ ของเมตตา คือ เมื่อพระโยคาวจรประกอบด้วยเมตตา ย่อมทำลายความโกรธ กำจัดรากะ ชำระกายกรรม วาจกรรมและมโนกรรมให้บริสุทธิ์ ๙) อสมิขมณะ ของเมตตา คือ เมื่อพระโยคาวจรล้มเหลวในการแผ่เมตตา เพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ เพราะถือว่าเพื่อนเป็นศัตรู และเพราะรากะที่ไม่บริสุทธิ์^{๑๓}

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของเมตตาภาวนาในคัมภีร์ทั้งสองกล่าวไว้ในแนวทางเดียวกัน คือ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวว่า เมตตา คือ การคิดปรารถนาดี หวังให้สำเร็จประโยชน์แก่คนอื่น เมตตาจึงมีลักษณะเป็นการนำประโยชน์สุขไปให้กับคนอื่น มีประโยชน์เพื่อกำจัดความอาฆาตพยาบาท สิ่งที่เป็นหรือความสำเร็จของเมตตา คือ การกำจัดความโกรธ ความพยาบาท สิ่งที่จะทำให้การเมตตาเสียหาย คือ ความพยาบาทและรากะ

๒) กรุณาภาวนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวเนื้อหาของกรุณาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ ๑) ความหมายของกรุณา คือ ความสะเทือนใจหรือหวั่นใจเมื่อคนอื่นประสบทุกข์ การช่วยถ่วงถอน

^{๑๒} วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๑๒๒-๑๒๔.

^{๑๓} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๗๒, ๑๗๘.

ความทุกข์ของบุคคลอื่นให้หมดไป รวมไปถึงการระลึกถึงผู้ที่มีความทุกข์ ด้วยการรับเอามาเป็นทุกข์ของตัวเอง ๒) ลักษณะของกรุณา คือการช่วยบรรเทาทุกข์แก่สัตว์ทั้งหลาย ๓) หน้าที่ของกรุณา คือการไม่นิ่งดูดายทุกข์ของผู้อื่น ๔) ปัจจุปัฏฐานของกรุณา คือการไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น ๕) ปทัฏฐานของกรุณา คือการเห็นสภาพอันน่าอนาถของผู้ที่ถูกความทุกข์ครอบงำ ๖) สมบัติของกรุณา คือ การระงับการเบียดเบียนสัตว์ ๗) วิบัติของกรุณา คือ การเกิดความเศร้าโศก ๘) ประโยชน์ของกรุณา เพื่อปราบความเบียดเบียน ๙) ข้ำศึกใกล้ของกรุณา คือ โทมนัส ความเสียใจ ข้ำศึกไกลของกรุณา คือ วิหิงสา^{๑๔}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของกรุณาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ เช่นเดียวกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ ๑) กรุณา คือความห่วงใย สงสาร เหมือนมารดาบิดามองบุตรน้อยของตนที่มีความทุกข์แล้วรู้สึกสงสาร ๒) ปัจจุปัฏฐานของกรุณา คือมีจิตสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ๓) ลักษณะของกรุณา คือการไม่ปรากฏสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๔) หน้าที่ของกรุณา คือความสุข ๕) ปทัฏฐานของกรุณา คือความไม่เบียดเบียน ๖) สมัชฌนะของกรุณา คือเมื่อพระโยคาวจรเจริญกรุณา ย่อมเว้นการเบียดเบียน การฆ่า ไม่มีราคะ ๗) อสมัชฌนะของกรุณา คือ เกิดความขัดเคืองขึ้นในตัวเองและเกิดความทุกข์^{๑๕}

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของกรุณาภาวนาในคัมภีร์ทั้งสองกล่าวไว้ในแนวทางเดียวกัน คือ กรุณา คือความปรารถนาเพื่อให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ กรุณาจึงมีลักษณะเป็นการบรรเทาทุกข์ให้กับคนอื่น ไม่นิ่งดูดายเมื่อเห็นคนอื่นประสบทุกข์ การมีกรุณาช่วยกำจัดความเบียดเบียน สิ่งที่จะช่วยให้กรุณาประสบผลสำเร็จคือการไม่เบียดเบียน ตรงกันข้ามสิ่งที่ทำให้กรุณาไม่ประสบผลสำเร็จก็คือเกิดความคิดเบียดเบียนขึ้น

๓) มุทิตาภาวนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวเนื้อหาของมุทิตาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ ๑) ความหมายของมุทิตา คือความยินดีต่อคนผู้พร้อมด้วยสมบัติ หรือการแสดงความยินดี ๒) ลักษณะของมุทิตา คือมีความยินดี ๓) หน้าที่ของมุทิตา คือความไม่ริษยา ๔) ปัจจุปัฏฐานของมุทิตา คือการกำจัดความไม่ไยดี ๕) ปทัฏฐานของมุทิตา คือการได้เห็นสมบัติของผู้อื่น ๖) สมบัติของมุทิตา คือความสงบแห่งความไม่ไยดี ๗) วิบัติของมุทิตา คือเกิดความสนุกสนานร่าเริง ๘) ประโยชน์ของมุทิตา เพื่อปราบความไม่ไยดี ๙) ข้ำศึกใกล้ของมุทิตา คือ โสมนัส ข้ำศึกไกลของมุทิตา คือ อรดี ความไม่ไยดี^{๑๖}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของกรุณาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ เช่นเดียวกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ ๑) มุทิตา คือความชื่นชมยินดี เหมือนมารดาบิดาชื่นชมบุตรน้อยของตน ๒) ปัจจุปัฏ

^{๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒-๑๒๔.

^{๑๕} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๑๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒-๑๒๕.

ฐานของมูทิตา คือมีจิตสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ๓) ลักษณะของมูทิตา คือการชื่นชม ๔) หน้าที่ของมูทิตาคือความไม่หวาดกลัว ๕) ปทัฏฐานของมูทิตาคือความสิ้นไปแห่งความไม่ชอบ ๖) สมัชฌนะของมูทิตาคือเมื่อพระโยคาวจรบำเพ็ญมูทิตา กำจัดความไม่เป็นสุข ไม่มีราคะ ไม่พุดเท็จ ๗) อสมัชฌนะของมูทิตาคือเกิดความขัดเคืองขึ้นในตัวเองและเพราะถูกเย้ยหยัน^{๑๓}

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของมูทิตากาวนาในคัมภีร์ทั้งสองกล่าวไว้ในแนวทางเดียวกัน คือมูทิตาคือความชื่นชมยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น มูทิตาจึงมีลักษณะเป็นการชื่นชมยินดีกับความสำเร็จของบุคคลอื่น การมีมูทิตาช่วยกำจัดความไม่ยินดี สิ่งที่ช่วยให้มูทิตาประสบผลสำเร็จคือ การกำจัดความไม่เป็นสุข การไม่มีราคะ ไม่พุดเท็จ ตรงกันข้ามสิ่งที่ทำให้กรุณาไม่ประสบผลสำเร็จก็คือเกิดความขัดเคืองหรือเพราะถูกเย้ยหยัน

๔. อุเบกขาภาวนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวเนื้อหาของอุเบกขาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ ๑) ความหมายของอุเบกขา คือความเห็นเสมอกัน ไม่มีความขวนขวายว่าสัตว์ทั้งหลายอย่าผูกเวรกัน และการเข้าถึงภาวะเป็นกลาง ๆ ๒) ลักษณะของอุเบกขา คือการเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย ๓) หน้าที่ของอุเบกขา คือการเห็นภาวะที่สม่ำเสมอในสัตว์ทั้งหลาย ๔) ปัจจุปัฏฐานของอุเบกขา คือการสงบความดีใจและความเสียใจ ๕) ปทัฏฐานของอุเบกขา คือการพิจารณาเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนเอง ๖) สมบัติของอุเบกขา คือ การสงบความดีใจและความเสียใจ ๗) วิบัติของอุเบกขา คือความเพิกเฉยที่เกิดจากความไม่รู้ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยกามคุณ ๘) ประโยชน์ของอุเบกขา คือปราปราคะ ความกำหนดยินดี ๙) ข้ำศึกใกล้ของอุเบกขา คือ อัญญาอุเบกขา ความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้ที่อาศัยกามคุณ ข้ำศึกไกลของอุเบกขา คือราคะ ความกำหนด ปฏิฐะ ความขัดเคือง^{๑๔}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเนื้อหาของอุเบกขาภาวนาไว้ในประเด็นต่าง ๆ เช่นเดียวกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ ๑) อุเบกขา คือการวางเฉย เหมือนमारคาบิคาที่ไม่เอาใจใส่บุตรเกินไป และไม่ละเลยบุตรเกินไปเอาใจใส่พอประมาณและคอยบุตรเหล่นั้น ๒) ปัจจุปัฏฐานของอุเบกขา คือมีจิตสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ๓) ลักษณะของอุเบกขา คือความไม่ยึดมั่นถือมั่น ๔) หน้าที่ของอุเบกขา คือมีความเป็นกลาง ๕) ปทัฏฐานของอุเบกขา กำจัดความชอบและความไม่ชอบ ๖) สมัชฌนะของอุเบกขา คือเมื่อพระโยคาวจรเจริญอุเบกขา ย่อมทำลายความชอบและความไม่ชอบ ไม่ทำให้เกิดวิชชา ๗) อสมัชฌนะของอุเบกขา คือ เกิดความขัดเคืองขึ้นในตัวเองและเกิดความไม่รู้ขึ้น (อัญญาอุเบกขา)^{๑๕}

^{๑๓} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๘๑-๑๘๒.

^{๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒-๑๒๕.

^{๑๕} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของอุเบกขากาวนาในคัมภีร์ทั้งสองกล่าวไว้ในแนวทางเดียวกัน คืออุเบกขา คือความวางเฉย ไม่เอาใจใส่มาก แต่ไม่ละทิ้ง เอาใจใส่พอประมาณ อุเบกขาจึงมีลักษณะ เป็นไปโดยอาการกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย ไม่ยึดมั่นถือมั่น อุเบกขาช่วยกำจัดความกำหนัดยินดี สิ่ง ที่ช่วยให้อุเบกขาประสบผลสำเร็จคือการปราศจากความชอบและไม่ชอบ ตรงกันข้ามสิ่งที่ทำให้อุเบกขา ไม่ประสบผลสำเร็จก็คือเกิดความขัดเคืองขึ้นในใจ และเพราะเกิดความไม่รู้ขึ้น

๖. อากาสบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของอากาสบัญญัติจนกระทั่ง การกำหนดช่องว่างหรืออากาศเป็นอารมณ์ ช่องว่างคือเขตแดนของอากาศซึ่งไม่ถูกสัมผัสโดยธาตุ ๔ ไม่มีที่สุด ไม่มีขอบเขต

๔. นัตถิภาวะบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของนัตถิภาวะบัญญัติจนกระทั่ง การกำหนดอากาษาที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์

ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้าน เนื้อหา สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑ ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านเนื้อหา

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค / คัมภีร์วิมุตติมรรค
กสิณ ๑๐	เพ่งดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, สีเขียว, เหลือง, แดง, ขาว, แสงสว่าง, ช่องว่าง เป็นอารมณ์
อสุภะ ๑๐	พิจารณาซากศพที่มีลักษณะต่าง ๆ เช่น ศพที่ขึ้นพองอืด ศพที่มีสีเขียวคล้ำ เป็นต้น
โกฐฐาสบัญญัติ ๑	พิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกายมี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เป็นต้น โดยความเป็นสิ่งปฏิกูล ไม่สะอาด
อัสดาปัสตาสบัญญัติ ๑	พิจารณาลมหายใจเข้า-ออก เป็นอารมณ์
สัตถบัญญัติ ๔	พรหมวิหาร ๔ คือ ๑. เมตตา ปราบณาให้ผู้อื่นมีสุข ๒. กรุณา อยากให้พ้นจากทุกข์ ๓. มุทิตา พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี ๔. อุเบกขา ความวางเฉย

อากาศบัญญัติ ๑	กำหนดช่องว่าง เขตแดนของอากาศเป็นอารมณ์
นัตถิภาวะบัญญัติ ๑	กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์

๓.๒.๒ การปฏิบัติ

๑. กสิณ ๑๐

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในกสิณทั้ง ๑๐ ประการ แต่ละกสิณไว้ดังนี้

๑) **ปฐวีกสิณ** การปฏิบัติในปฐวีกสิณ คือกสิณที่เพ่งดินเป็นอารมณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในปฐวีกสิณ (รวมถึงกสิณที่เหลือ) ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกัน โดยการปฏิบัติเริ่มตั้งแต่การจัดแต่งดวงกสิณให้ได้ขนาดตามที่ต้องการ จัดเตรียมสถานที่เหมาะสมเอาไว้ ซึ่งเป็นที่สงบ ไม่มีคนพลุกพล่าน เมื่อจะเริ่มปฏิบัติให้พิจารณาโทษของกาม เช่น พิจารณากามทั้งหลายก่อให้เกิดความยินดีเพียงเล็กน้อย พิจารณาอนิสงส์ของเนกขัมมะคือการออกจากกาม มีความปิติ ปราโมชและอุตสาหะในการปฏิบัติ ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย แล้วก็เริ่มบริกรรมไป โดยใช้คำบริกรรมที่ใช้คล้องปากและเป็นที่น่าพอใจคือ ปฐวี ๆ ๆ หรือ ดิน ๆ ๆ ภาวนาเรื่อยไปจนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิต และปฏิภาณนิมิต ซึ่งวิธีการที่จะให้ได้นิมิตคือ การเพ่งดูแต่พอดี การกำหนดนิมิต รวมไปถึงการกำจัดความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้น

เมื่อบริกรรมไปจนเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาณนิมิตแล้ว ก็ต้องรักษานิมิตอันเกิดจากการปฏิบัติเอาไว้ ประเด็นเรื่องการรักษานิมิต จากการศึกษาพบว่าทั้งสองคัมภีร์ กล่าวไว้ในแนวเดียวกันว่า การรักษานิมิตพึงดเว้นสิ่งที่เป็นอุปสรรค คือสิ่งที่ไม่เอื้ออำนวยหรือช่วยส่งเสริมให้การปฏิบัติเจริญก้าวหน้า ได้แก่เรื่องอาวาส คือที่อยู่อาศัยที่ไม่ทำให้เกิดนิมิต โจรคาม คือสถานที่ภิกขาจาร ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก การพูดคุย ไม่ว่าจะเป็นการพูดโต้แย้งต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน บุคคลผู้พูด ธุระงานวิชา อาหารและฤดูกาล ที่ทำให้จิตไม่เป็นสมาธิ และอริยาบถที่ไม่เหมาะสมที่ไม่ทำให้เกิดสมาธิ เมื่อจดเว้นสิ่งที่เป็นอุปสรรคทั้ง ๗ แล้ว ก็ควรแสวงหาสิ่งที่เป็นอุปสรรค ซึ่งตรงกันข้ามกับสิ่งที่เป็นอุปสรรคทั้ง ๗ ประการ หากปฏิบัติเช่นนี้แล้ว ยังไม่เกิดอุปปนาสมาธิ ก็ควรปฏิบัติตามหลักอุปปนาโกศล ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดอุปปนาสมาธิ จากการศึกษาพบว่า ทั้งสองคัมภีร์ได้กล่าวถึงอุปปนาโกศลไว้ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ดังนี้^{๒๐}

^{๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๓. และ พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๘๐-๘๓.

(๑) การดูแลความสะอาดของร่างกาย คือการชำระร่างกายให้สะอาด ดูแลความสะอาดของร่างกาย เช่น ผม เล็บ ตลอดจนเครื่องนุ่งห่มที่ไม่สะอาด นอกจาก ยังรวมไปถึงสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่ต้องสะอาดด้วย

(๒) การปรับอินทรีย์ ในการปฏิบัติต้องปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกัน เพื่อให้เกิดผลการปฏิบัติได้เป็นอย่างดี คือ ศรัทธา กับ ปัญญา สมาธิ กับ วิริยะ ไม่ให้เหลื่อมล้ำกัน หรือมากน้อยกว่ากัน

(๓) ความฉลาดในการรักษานิมิต คือรักษาดวงกลืนเพื่อให้จิตสงบมีอารมณ์เป็นหนึ่ง รักษาจิตที่สงบให้คงอยู่ รวมถึงการกำหนดนิมิตแบบไม่ช้าหรือเร็วเกินไป

(๔) การดูจิตที่มีลักษณะต่าง ๆ คือ (๑) ยกจิตในสมัยที่ควรยก เป็นการควบคุมหรือบังคับจิตเมื่อใดที่จิตหวั่น เพราะมีความเพียรย่อหย่อน ควรบังคับจิตด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า และการใคร่ครวญสอบสวนอารมณ์ (๒) การข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม คือเมื่อจิตฟุ้งซ่านเพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป ควรควบคุมจิตด้วยสมาธิ หรือการเพ่งดูจิตเฉย ๆ (๓) การทำจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรทำให้รำเริง คือเมื่อใดที่จิตไม่มีความยินดี เพราะความพยายามทางปัญญาล้วนไป หรือไม่มีความสุขที่เกิดจากความสงบ ควรพิจารณาสิ่งที่จะทำให้จิตเกิดความสังเวช เช่น ความแก่ ความเจ็บ ความตาย หรือที่ทำให้จิตเลื่อมใส เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย (๔) เพ่งดูจิตเฉย ๆ เมื่อจิตไม่หวั่นไม่ฟุ้งซ่าน ปราศจากความไม่ยินดี ดำเนินไปสม่ำเสมอ เมื่อนั้นก็ไม่ต้องชวนขวยเพื่อยกจิต ข่มจิต หรือทำให้จิตรำเริง

(๕) การหลีกเว้นบุคคลที่มีจิตไม่เป็นสมาธิ คบหาบุคคลที่มีจิตเป็นสมาธิ

(๖) การน้อมจิตเข้าไปในอัปนาสมาธิ

๒) อาโปกลืน การปฏิบัติในปฐวิกลืน คือกลืนที่เพ่งน้ำเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอาโปกลืน ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ บรรจุน้ำให้เต็มภาชนะ เสมอขอบปากแล้วนำไปตั้งไว้ในที่ว่างที่กำหนดไว้ จากนั้นนั่งให้สบาย ไม่ต้องพิจารณาสีของน้ำ ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะ ฟังนึกให้เสมอกับสิ่งที่อาศัย คือนึกว่า สีเป็นอันเดียวกับกับน้ำซึ่งเป็นที่อาศัย ภาวนาไปว่า อาโป อาโป น้ำ ๆ ๆ นอกเหนือจาก อาโป ก็มีคำว่า อมพู อุทก วารี สลิล

๓) เตโชกลืน การปฏิบัติในเตโชกลืน คือกลืนที่เพ่งไฟเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในเตโชกลืน ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ แต่งวงกลืนที่เป็นดวงไฟ ทำให้เป็นช่องกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว เป็นวงกลมเข้าที่สี่อ่าแพนแผ่นหนังหรือผืนผ้า ตรงสี่อ่าแพนแผ่นหนังหรือผืนผ้าไว้ข้างหน้า แล้วก็นั่งลง จากนั้น อย่าใส่ใจถึงหญ้าและไม้ข้างใต้ช่อง หรือควันและเปลวข้างบนช่อง ถือเอานิมิตที่เปลวที่ตรงกลางช่อง ไม่ต้องพิจารณาสีของไฟว่าเป็นสีเหลืองหรือสีขาว ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะว่า

มันร้อน แต่นึกเสียว่าสีน้ำมันเป็นสีเดียวกับไฟซึ่งเป็นที่อาศัยตั้งจิตไว้ ภาวนาไปว่า เตโช เตโช ไฟ ๆ ๆ นอกเหนือจาก เตโช ก็มีคำว่า ปาวโก กณฺหวัตถุณี ชาตเวโท หุตาสโน

๔) **วาโยกสิณ** การปฏิบัติในวาโยกสิณ คือกสิณที่เพ่งลมเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในวาโยกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตในลม ที่ยอดอ้อยที่ไหวไปมา หรือกำหนดเอายอดไม้ ยอดไม้ หรือปลายผมที่พัดไปมา หรือว่าจะกำหนดเอาลมที่พัดมาต้องกายก็ได้ เมื่อเห็นต้นอ้อย กอไม้ ต้นไม้ ที่ใบหนาดังอยู่สูงเพียงศีรษะ หรือผมของคนที่มีผมหนายาวประมาณ ๔ องคุลี ที่ลมกำลังพัดอยู่ พึงตั้งสติว่าลมกำลังพัดที่นั่น หรือจะกำหนดเอาลมที่พัดเข้ามาทางช่องหน้าต่าง หรือช่องฝากระทบกับร่างกาย พึงตั้งสติไว้ในลมนั้น ภาวนาไปว่า วาโต วาโต นอกเหนือจาก วาโต ก็มีคำว่า มาลุโต อนินโล

๕) **นิลกสิณ** การปฏิบัติในนิลกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีเขียวเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในนิลกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตในสีเขียวคราม จะเป็นดอกไม้ ฝ้าย หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้นภาวนาไปว่า นิล นิล เขียว ๆ ๆ

๖) **ปีตกสิณ** การปฏิบัติในปีตกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีเหลืองเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในปีตกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตในสีเหลือง จะเป็นดอกไม้ ฝ้าย หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้นภาวนาไปว่า ปีต ปีต เหลือง ๆ ๆ

๗) **โลหิตกสิณ** การปฏิบัติในโลหิตกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีแดงเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในโลหิตกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตในสีแดง จะเป็นดอกไม้ ฝ้าย หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้น ภาวนาไปว่า โลหิตก โลหิตก แดง ๆ ๆ

๘) **โอทาทกสิณ** การปฏิบัติในโอทาทกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีขาวเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในโอทาทกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตในสีขาว จะเป็นดอกไม้ ฝ้าย หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้น ภาวนาไปว่า โอทาด โอทาด ขาว ๆ ๆ

๙) **อาโลกกสิณ** การปฏิบัติในอาโลกกสิณ คือกสิณที่เพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอาโลกกสิณ ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือ ถือเอานิมิตแสงสว่างที่ช่องฝา ที่ช่องคาน หรือที่ช่องหน้าต่าง ภาวนาไปว่า อาโลโก อาโลโก หรือภาวนาว่า โอภาโส โอภาโส หากไม่สามารถทำอย่างนั้น ให้จุดประทีปไว้ใน

หม้อ ปิดปากหม้อ ทำช่องที่ข้างหม้อแล้ว ตั้งหันหน้าช่องเข้าฝา แสงประทีปออกทางช่อง เป็นดวงขึ้นที่ ฝา เพ่งดูดวงแสงนั้น ภาวนาไปว่า อาโลโก อาโลโก แสงสว่าง ๆ ๆ

๑๐) **ปริจินนาภาสกลิน** การปฏิบัติในปริจินนาภาสกลิน คือกลินที่เพ่งช่องว่างเป็น อารมณ์ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติใน ปริจินนาภาสกลิน ไว้ไม่แตกต่างกัน เป็นไปในแนวเดียวกันคือถือเอานิมิตในอากาศที่ช่องฝา ช่องดาล หรือที่ช่องหน้าต่าง ภาวนาไปว่า อากาโส อากาโส ช่องว่าง ๆ

๒. อสุภะ ๑๐ หรืออสุภสัญญา ๑๐

จากการศึกษาพบว่า วิธีการปฏิบัติในอสุภะทั้ง ๑๐ ประการ มีหลักที่ท้าวางไว้ ซึ่งในสอง คัมภีร์กล่าวไว้สอดคล้องไปในแนวเดียวกันคือ การเข้าไปหาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร แล้วเรียนเอาพระ กัมมัฏฐาน อาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน ควรสอนวิธีการต่าง ๆ ให้โดยละเอียด ตั้งแต่วิธีไปคู่อสุภะ การ กำหนดนิมิต การพิจารณาทางไปมา เมื่อเรียนรู้วิธีการต่าง ๆ แล้ว เมื่อได้ทราบข่าวว่ามีอสุภนิมิตอยู่ที่ใด ที่หนึ่ง ไม่ควรรีบไป เพราะหากเป็นซากศพที่สัตว์ร้ายเก็บเอาไว้ ก็อาจได้รับอันตราย หรือไม่หากเป็น ซากศพที่เพิ่งตาย ก็จะเป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ ก่อนจะไปเพื่อเจริญอสุภะ ควรเรียนให้ประธานสงฆ์ ในวัดได้รับทราบ เพื่อช่วยเหลือหากเกิดปัญหาขึ้น ไม่ว่าปัญหามาจากซากศพ หรือจากโจรผู้ร้าย ไล่ร้าย ป้ายสี

การไปคู่อสุภะ ควรไปคนเดียว ไม่ต้องมีเพื่อน สำรวมอินทรีย์ ไม่มีความหวาดกลัวอะไร พิจารณาดูทางไปมาให้ดี พิจารณาสีรอบ ๆ อสุภะนั้นด้วย เช่น ต้นไม้ กอไม้ ก้อนหิน เมื่อออกจาก วิหาร ให้พิจารณาให้พิจารณาทางไปมา และสังเกตดูว่า ระหว่างทางมีอะไรเป็นเครื่องหมาย ไม่ควรเดิน ทวนลมเข้าไป เพราะจะทำให้ได้กลิ่นซากศพ ทำให้เยื่อสมองอักเสบ หรือสำรอกอาหารออกมา เมื่อไป ถึงที่อสุภะแล้ว อย่าเพ่งคู่อสุภะทันที กำหนดดูทิศทางที่ยืนเสียก่อน หากยืนผิดที่อารมณ์จะไม่ปรากฏ ไม่ควรยืนทวนลม เพราะจะทำให้เหม็นกลิ่นซากศพ ให้ยืนคร่อมไปทางศีรษะ หรือไม่ก็ทางปลายเท้า พร้อมกับพิจารณาสีรอบ ๆ อสุภะนั้น เช่น จอมปลวก กอไม้ ไม้เถา กำหนดดูลักษณะของอสุภะ โดย อาการเหล่านี้คือ โดยสี โดยเพศ โดยทิศ โดยสัญญาณ โดยตัดตอน โดยข้อต่อ โดยช่อง โดยส่วนเบื้องต่ำ โดยส่วนเบื้องสูง และโดยรอบ เมื่อกำหนดคู่อสุภะโดยอาการเหล่านี้แล้ว การภาวนา ให้ภาวนาไปตาม ลักษณะของอสุภะตามที่ปรากฏ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ใช้การภาวนาอสุภะแต่ละข้อ แตกต่างกันไปตามลักษณะอสุภะ ดังนี้

- (๑) อุทฺธุมาคอุสสะ ภาวนาว่า อุทฺธุมาคํ ปฏิญฺญํ อุทฺธุมาคํ ปฏิญฺญํ
- (๒) วินีลคอุสสะ ภาวนาว่า วินีลคํ ปฏิญฺญํ วินีลคํ ปฏิญฺญํ
- (๓) วิบุพพคอุสสะ ภาวนาว่า วิบุพพคํ ปฏิญฺญํ วิบุพพคํ ปฏิญฺญํ
- (๔) วิทฺธิทคอุสสะ ภาวนาว่า วิจฺฉิพุทฺทํ ปฏิญฺญํ วิจฺฉิพุทฺทํ ปฏิญฺญํ

- (๕) วิกขิตกอสฺสกะ ภาวนาว่า วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ
- (๖) วิกขิตกอสฺสกะ ภาวนาว่า วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ
- (๗) หตวิกขิตกอสฺสกะ ภาวนาว่า หตวิกขิตกํ ปฏิกุลํ หตวิกขิตกํ ปฏิกุลํ
- (๘) โลหิตกอสฺสกะ ภาวนาว่า โลหิตกํ ปฏิกุลํ โลหิตกํ ปฏิกุลํ
- (๙) ปุพฺพกอสฺสกะ ภาวนาว่า ปุพฺพกํ ปฏิกุลํ ปุพฺพกํ ปฏิกุลํ
- (๑๐) อัญฺชีกอสฺสกะ ภาวนาว่า อัญฺชีกํ ปฏิกุลํ อัญฺชีกํ ปฏิกุลํ

๓. โภจนาสัณญัตติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในกายคตาสติไว้ จากการศึกษาพบว่า มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและส่วนที่ต่างกัน ดังนี้ กล่าวถึงหลักเบื้องต้นในการปฏิบัติว่า ควรท่องส่วนประกอบ ๑๒ หรืออาการ ๑๒ ให้คล่องปากทั้งตามลำดับและทวนลำดับ ควรท่องอยู่เสมอ พร้อมทั้งใคร่ครวญดูอาการ ๑๒ บ่อย ๆ ก็กำหนดอาการ ๑๒ โดยสี โดยสังขาร โดยทิส โดยโอกาสที่ตั้งอยู่ และโดยตัดตอน กล่าวโดยสรุปคือสาธยายอาการ ๑๒ ให้คล่องปาก แล้วก็พิจารณาในใจ เหมือนกับพิจารณาด้วยวาจา ซึ่งก็เป็นส่วนเบื้องต้นที่สำคัญของการปฏิบัติในกายคตาสติ แล้วก็พิจารณาอาการ ๑๒ โดยสี สังขาร ทิส โอกาส โดยตัดตอน ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค เรียกวิธีดังกล่าวว่า อุกคหโกศล ๑ ประการ

๔. อัสดาสัสถาสัณญัตติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงวิธีการปฏิบัติในอานาปานสติไว้ จากการศึกษาพบว่า มีความสอดคล้องกันไปไปในแนวเดียวกัน คือปฏิบัติตามวิธีการดังนี้

๑) **คณนา การนับลม** การนับลมแบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ ๑) การนับลมหายใจเข้าออกด้วยวิธีนับซ้ำ ๆ คุณคนดวงข้าวเปลือก การนับซ้ำ ๆ นั้น หมายความว่า ต้องนับตั้งแต่ลมหายใจเข้าหรือหายใจออกที่รู้สึกชัดเจนทางใจเท่านั้น ส่วนลมหายใจที่ไม่รู้สึกชัดเจนทางใจให้ทิ้งไปเสีย ไม่ต้องนับ สำหรับผู้ที่ปฏิบัติใหม่ ๆ ก็ควรกำหนดการหายใจเข้าออกอย่างช้าพอประมาณ เพื่อจะได้กำหนดรู้ทันและนับถูก ๒) นับลมเข้าออกด้วยวิธีนับเร็ว ไม่ต้องเอาสติตามลมเข้าออก ให้เอาสติกำหนดการกระทบของลมที่กระทบจมูก หรือที่เหนือริมฝีปากบน แล้วแต่จะรู้สึกชัดเจนที่ไหน การนับไม่ต้องนับเป็นคู่ ให้นับ ๑ ถึง ๕ แล้วเพิ่ม ๑ ถึง ๖ จนกระทั่งนับ ๑ ถึง ๑๐ แล้วย้อนกลับมานับ ๑ ถึง ๕ ใหม่ จนสติแน่น

๒) **อนุพฺพชฺชา การติดตาม** เมื่อนับลมแล้ว ผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกอย่างต่อเนื่อง อย่างนี้เรียกว่า การติดตาม (หมายถึงการมีสติติดตามรู้การกระทบของลมอยู่อย่างต่อเนื่อง เรียกว่า การติดตาม มิได้หมายถึงการตามลมหายใจที่หายเข้าไปในท้องแล้ว หรือลมหายใจออก)

๓) **ผู้สนา การกระทบ** เมื่อรู้แล้วว่าลมหายใจของเรานั้นกระทบ ณ จุดใด ก็ให้ทำสัญญาจำไว้ว่าลมหายใจของเรากระทบ ณ จุดนี้ อย่างนี้เรียกว่า รู้การกระทบ การปฏิบัติในอานาปานสติ จะทั้งการรู้การกระทบไม่ได้เลย เพราะว่าเมื่อนับลมหายใจเข้าออกตามวิธีในข้อที่ ๑ แล้ว จนชำนาญก็ให้ทั้งการนับลมหายใจได้ แต่ก็ต้องกำหนดรู้การหายใจโดยการกระทบอยู่ตลอด

๔) **ฐปนา การตั้งมั่น** เมื่อมีความชำนาญในการกระทบแล้ว ผู้ปฏิบัติก็ทำให้มาก ทำให้มันคง และควรทำให้ปีติ สุข และธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในที่นี้ตั้งมั่นด้วย เช่น เมื่อกำหนดลมหายใจแล้วจิตใจก็มีความเบิกบาน ก็พยายามทำความเบิกบานให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในขณะปฏิบัติ

๕. สัตวบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในพรหมวิหาร จากการศึกษาพบว่า มีทั้งส่วนที่เหมือนกัน และส่วนที่ต่างกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

๑) **เมตตาพรหมวิหาร** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในเมตตาพรหมวิหาร จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวทางเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

ประเด็นที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้เหมือนกันคือ ก่อนเริ่มต้นเจริญเมตตาภาวนา ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาโทษของโทสะหรือความโกรธ และอานิสงส์ของขันติเสียก่อน จากนั้น ให้เว้นบุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา ๖ ประเภทคือ คนที่เกลียดกัน สหายที่รักกันมาก คนกลาง ๆ คนที่เป็นศัตรู คนที่มีเพศเป็นข้าศึก และคนตาย จากนั้น ให้แผ่เมตตาให้ตนเอง เพื่อเป็นพยานว่าตัวเรารักสุขเกลียดทุกข์ คนอื่นก็เช่นเดียวกัน แล้วก็แผ่เมตตาให้คนที่เคารพนับถือ ปราบถวญให้ท่านเหล่านั้นได้รับความสุข จากนั้น ก็ให้ทำการรวมแดน แผ่เมตตาจิตให้ตัวเองก่อน จากนั้น แผ่ให้คนที่เป็นที่รัก คนที่เป็นกลาง ๆ ไม่รักไม่เกลียด และแผ่ให้ศัตรู

ขณะที่แผ่เมตตาให้บุคคลที่เป็นศัตรู หากเกิดความโกรธหรือความไม่พอใจ ให้คิดถึงอุบายระงับความโกรธ เกี่ยวกับอุบายระงับความโกรธ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและต่างกัน ในส่วนที่เหมือนกันคือ ให้ระลึกถึงโทษของความโกรธมีแต่ก่อให้เกิดทุกข์แต่ตนเอง ระลึกถึงความดีหรือความปรารถนาดีของคนอื่น พิจารณาว่าความโกรธก่อให้เกิดทุกข์แก่ตนเอง พิจารณาความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน พิจารณาความที่เกี่ยวเนื่องกันในสังสารวัฏ โดยวิธีการแยกธาตุ คือพิจารณาโดยความเป็นสักแต่เป็นอินทรีย์ เกิดดับชั่วขณะ เป็นเพียงขันธ มีแต่ความว่างเปล่า พิจารณาว่าตัวเราโกรธสิ่งเหล่านี้หรือว่าโกรธสิ่งอื่น และด้วยการให้และการแบ่งปันประโยชน์แก่คนที่ตนเกลียด ส่วนประเด็นที่แตกต่างกันเกี่ยวกับอุบายวิธีระงับความโกรธ คือในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงอุบายระงับความโกรธไว้ คือการระลึกถึงบุรพจริยาของพระบรมศาสดาในเรื่องการใช้ความอดทน ไม่โกรธเคืองผู้ประทุษร้าย

รวมไปถึงอันสงฆ์ของเมตตา ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้โดยพิจารณาว่าเป็นการใช้หนักรรรม คิดว่ากำลังใช้หนักรรรม รวมไปถึงการมองความผิดพลาดของตน

นอกจากเรื่องหลักเบื้องต้นของการเจริญเมตตา รวมไปถึงอุบายกำจัดความโกรธแล้ว ก็มีเรื่อง ลักษณะการแผ่เมตตาแบบรวมเด่น จากการศึกษาพบว่า ทั้งสองคัมภีร์ กล่าวถึงลักษณะการแผ่เมตตา แบบรวมเด่นไว้ สอดคล้องเป็นไปในแนวเดียวกันคือ ลักษณะการแผ่ ต้องครอบคลุมสรรพสัตว์ทั้งหมด ทุกประเภท ครอบคลุมสถานที่ที่สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่ ซึ่งประเด็นที่เกี่ยวกับสรรพสัตว์นั้น มีการแผ่ ๒ ลักษณะคือ

(๑) **ลักษณะแบบไม่เจาะจง** คือแผ่เมตตาให้สัตว์ทั้งหลาย ปาณะทั้งหลาย ภูตทั้งหลาย บุคคลทั้งหลาย ผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้งหลาย รวมถึงภิกษุในอาวาส เทวดา สรรพสัตว์ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุขบริหารตนอยู่เถิด

(๒) **ลักษณะแบบเจาะจง** คือแผ่เมตตาขอให้สัตว์ บุรุษ อริยชน อนาริยชน เทวดา มนุษย์ และ ผู้อยู่ในอบาย จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุขบริหารตนอยู่เถิด

ส่วนลักษณะการแผ่ไปยังทิศทั้งหลาย คือแผ่เมตตาขอให้สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศ ตะวันออกเฉียงใต้ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข บริหารตนอยู่เถิด

๒) **กรุณาพรหมวิหาร** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติใน กรุณาพรหมวิหาร จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

ก่อนเริ่มต้นเจริญกรุณาพรหมวิหาร ควรพิจารณาเห็นโทษของความไม่มีกรุณา และอันสงฆ์ ของกรุณา จากนั้น ไม่ควรเริ่มแผ่กรุณาไปในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภavana มีคนที่รักใคร่กันเป็นต้น จากนั้น แผ่กรุณาไปยังบุคคลที่น่าสงสาร คนที่ประสบความทุกข์ ยากแค้น แสนเข็ญ เป็นคนกำพร้า หรือ หากไม่มีบุคคลเห็นปานนั้น ก็แผ่กรุณาไปยังบุคคลที่มีความสุข แต่เป็นมิฉลาทิภูฏี มักทำความชั่ว ประารถนาให้เขาพ้นไปจากการทำความชั่วนั้น จากนั้น ก็แผ่กรุณาไปโดยลำดับคือแผ่ให้คนที่รักกัน คนที่เป็นกลาง ๆ คนที่เป็นศัตรู โดยวิธีการเดียวกัน หากเกิดความโกรธ หรือปฏิเสธขึ้น ก็ให้ระงับตามวิธีที่ กล่าวแล้วในเมตตาพรหมวิหาร ลักษณะการแผ่ ต้องครอบคลุมสรรพสัตว์ทั้งหมดทุกประเภท ครอบคลุมสถานที่ที่สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่ ซึ่งประเด็นที่เกี่ยวกับสรรพสัตว์นั้น มีการแผ่ ๒ ลักษณะคือ

(๑) **ลักษณะแบบไม่เจาะจง** คือแผ่กรุณาให้สัตว์ทั้งหลาย ปาณะทั้งหลาย ภูตทั้งหลาย บุคคลทั้งหลาย ผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้งหลาย รวมถึงภิกษุในอาวาส เทวดา สรรพสัตว์ จงพ้นจากความทุกข์

(๒) **ลักษณะแบบเจาะจง** คือแผ่กรุณาขอให้สตรี บุรุษ อริยชน อนาริยชน เทวดา มนุษย์ และผู้
อยู่ในอบาย จงพ้นจากความทุกข์

ส่วนลักษณะการแผ่ไปยังทิศทั้งหลาย คือแผ่กรุณาขอให้สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศตะวันออก
ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน จงพ้นจากความทุกข์

๓) **มุทิตาพรหมวิหาร** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติใน
มุทิตาพรหมวิหาร จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ดังนี้

ก่อนเริ่มต้นเจริญมุทิตาพรหมวิหาร ไม่ควรเจริญในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภavana มีบุคคลที่รัก
กันเป็นต้น จากนั้น เมื่อได้พบหรือได้ยินข่าวว่าบุคคลผู้เป็นที่รักใคร่ ได้รับความสุข ได้รับความยกย่อง
จากบุคคลอื่น เป็นอยู่อย่างสงบและมีความอิ่มใจ แผ่มุทิตาไปว่า ขอให้มีความสุขความอิ่มใจตลอดไป
เกิด หรือได้ทราบข่าวว่าบุคคลผู้เป็นที่รัก เคยได้รับความสุขมาก่อนในอดีต แต่ปัจจุบันกำลังมีความ
ทุกข์ ก็กำหนดอาการที่เขาเคยมีความสุขในอดีตเป็นอารมณ์ แล้วแผ่มุทิตาไปว่า ขอให้มีความสุขใน
อนาคต เมื่อมุทิตาไปยังบุคคลผู้เป็นที่รักอย่างนี้แล้ว จากนั้น พึงแผ่ไปยังบุคคลกลาง ๆ รวมไปถึงคนที่
เป็นศัตรู จากนั้น ก็ทำการรวมแดน มีจิตเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ๓ จำพวกแรก และตัวเอง
ลักษณะการแผ่ ต้องครอบคลุมสรรพสัตว์ทั้งหมดทุกประเภท ครอบคลุมสถานที่ทิศทางที่สรรพสัตว์
ทั้งหลายอาศัยอยู่ ซึ่งประเด็นที่เกี่ยวกับสรรพสัตว์นั้น มีการแผ่ ๒ ลักษณะคือ

(๑) **ลักษณะแบบไม่เจาะจง** คือแผ่มุทิตาให้สัตว์ทั้งหลาย ปาณะทั้งหลาย ภูตทั้งหลาย บุคคล
ทั้งหลาย ผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้งหลาย รวมถึงภิกษุในอาวาส เทวดา สรรพสัตว์ จงอย่าได้พลัดพราก
จากสมบัติอันตนได้แล้วเลย

(๒) **ลักษณะแบบเจาะจง** คือแผ่มุทิตาขอให้สตรี บุรุษ อริยชน อนาริยชน เทวดา มนุษย์ และผู้
อยู่ในอบาย จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติอันตนได้แล้วเลย

ส่วนลักษณะการแผ่ไปยังทิศทั้งหลาย คือแผ่มุทิตาขอให้สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศตะวันออก
ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติอันตนได้แล้วเลย

๔) **อุเบกขาพรหมวิหาร** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติใน
อุเบกขาพรหมวิหาร จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

ผู้ประสงค์จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร ออกจากฌานที่ ๓ อันคล่องแคล่วที่ได้จากการเจริญ
พรหมวิหาร ๓ ข้างขึ้น พิจารณาเห็นโทษในพรหมวิหาร ๓ ข้างขึ้น ว่าเป็นภavanaที่ประกอบด้วย
พิจารณา ปรารถนาให้สรรพสัตว์มีความสุข จากนั้นมองเห็นอันสังสัจของอุเบกขา โดยความเป็นธรรม
ละเอียด พึงเจริญอุเบกขาไปยังบุคคลต่าง ๆ เริ่มจากบุคคลที่เป็นกลาง ๆ บุคคลผู้เป็นที่รัก บุคคลที่เป็น

ศัตรู จากนั้น ทำการรวมแดน วางใจเป็นกลางในบุคคล ๓ ประเภทตามที่กล่าวมาแล้วและตนเอง ลักษณะการแผ่ ต้องครอบคลุมสรรพสัตว์ทั้งหมดทุกประเภท ครอบคลุมสถานที่ทิศทางที่สรรพสัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่ ซึ่งประเด็นที่เกี่ยวกับสรรพสัตว์นั้น มีการแผ่ ๒ ลักษณะคือ

(๑) **ลักษณะแบบไม่เจาะจง** คือแผ่อุเบกขาถึงสัตว์ทั้งหลาย ปาณะทั้งหลาย ภูตทั้งหลาย บุคคลทั้งหลาย ผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้งหลาย รวมถึงภิกษุในอาวาส เทวดา สรรพสัตว์ ว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเอง

(๒) **ลักษณะแบบเจาะจง** คือแผ่อุเบกขาถึงสตรี บุรุษ อริยชน อนาริยชน เทวดา มนุษย์ และผู้อยู่ในอบาย ว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเอง

ส่วนลักษณะการแผ่ไปยังทิศทั้งหลาย คือแผ่อุเบกขาถึงสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน ว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเอง

๖. อากาสบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในรูปฌาน ๔ จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอากาสนัญญาตนะ จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกันคือ อันดับแรก ต้องพิจารณาเห็นโทษในภีรฐรูป (ร่างกายสด ๆ) จากนั้น ทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในภีรฐ ๕ อย่าง ยกเว้นปริจจินนาภีรฐกสิณ เพื่อก้าวล่วงภีรฐรูป เบื้องหน้าภีรฐรูปอันเป็นอารมณ์ของจตุตถฌาน แล้วใครจะหลีกเลี่ยงไป จึงบำเพ็ญวิสัยด้วยอาการ ๕ อย่าง ออกจากจตุตถฌาน แล้วมองเห็นโทษในฌาน ตัดความยินดีในฌานนั้น ทำในใจซึ่งอากาสนัญญาตนะ โดยความเป็นธรรมละเอียด แผ่กสิณไปจนตลอดเขตจักรวาล หรือตลอดเท่าที่ต้องการ ทำในใจซึ่งโอกาสที่ภีรฐรูปแผ่ไปถึงว่า อากาโส อากาโส อากาส อากาส หรือ อนนฺโต อากาโส อากาสเป็นอนันตะ เมื่อทำในใจอยู่จนสามารถนึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ นึกหน่วงนิมิตนั้นบ่อย ๆ นิเวรณก็จะสงบระงับ สติดำรงมั่น จิตเป็นอุปปจารสมาธิ

๗. นัตถิภาวบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอากิญจัญญายตนะ จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกันคือ เมื่อใครจะเจริญอากิญจัญญายตนะพึงทำให้ชำนาญในวิญญาณัญญาตนะ พิจารณาเห็นโทษและตัดความพอใจในวิญญาณัญญาตนะ ใส่ใจถึงอากิญจัญญายตนะโดยความเป็นธรรมละเอียด ทำในใจถึงความไม่มี ความว่างเปล่า นึกหน่วง กำหนดรูปอยู่ในใจแค่เพียงว่า นตฺถิ นตฺถิ ไม่มี ไม่มี หรือ สุญญํ สุญญํ เปล่า เปล่า หรือ วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ ว่าง ว่าง เมื่อทำในใจอยู่

จนสามารถนึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ นึกห้วงนิมิตนั้นบ่อย ๆ นิเวศก็จะสงบระงับ สติดำรงมั่น จิตเป็นอุچارสมาธิ

ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๒ ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค / คัมภีร์วิมุตติมรรค
กสิณ ๑๐	ใช้คำบริกรรมตามประเภทของสิ่งที่เพ่ง เช่น เพ่งดินเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า ปฐวี ๆ ๆ ๆ หรือ อาโป ๆ ๆ ๆ เตโช ๆ ๆ
อสุภะ ๑๐	ใช้คำบริกรรมตามประเภทซากศพที่พิจารณา เช่น ศพที่ขึ้นพองอืด บริกรรมว่า อุทฺธุมตัก ปฏิภูถ์ ๆ ๆ
โกฐฐาสบัญญัติ ๑	พิจารณาด้วยการท่องอาการ ๓๒ ด้วยวาจา พิจารณาด้วยใจ
อัสสาสปีสสาสบัญญัติ ๑	กำหนดนับลมหายใจเข้าออก แบบนับลม แบบตามลม
สัตวบัญญัติ ๔	๑. แผ่แบบไม่เจาะจง ให้สัตว์ ปาณะ ภูต บุคคลผู้นับเนื่องในอรรถภาพ ๒. แผ่แบบเจาะจงให้สตรี บุรุษ อริยชน อนาริยชน เทวดา มนุษย์ อยู่ในอบาย ๓. แผ่ให้แก่ผู้อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ มีทิศตะวันออก เป็นต้น
อากาศบัญญัติ ๑	บริกรรมว่า อากาโส ๆ ๆ ๆ หรือ อนนฺโต อากาโส ๆ ๆ ๆ
นัตถิภาวบัญญัติ ๑	บริกรรมว่า นตฺถิ ๆ ๆ ไม่มี ๆ หรือ วิวิตฺตํ ๆ ๆ ว่างเปล่า ๆ ๆ

๓.๒.๓ ผลการปฏิบัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในกสิณทั้ง ๑๐ ประการ แต่ละกสิณไว้ดังนี้

๑) ปฐวีกสิณ ทำให้มีฤทธิ์ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น คนคนเดียวเนรมิตให้เป็นหลายคน เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือน้ำแล้วเดินไป ยืนหรือนั่งในอากาศหรือน้ำได้เหมือนเดินหรือนั่งบนแผ่นดิน

๒) อาโปกสิณ สามารถดำลงไปในดิน และโผล่ขึ้นมาจากดินได้ง่าย ทำให้ฝนตก บันดาลให้ เกิดเป็นแม่น้ำและเป็นมหาสมุทรได้ เขย่าปราสาท หรือภูเขา หรือแผ่นดินให้ไหวได้

๓) **เตโชกสิณ** สามารถทำให้เกิดควันไฟและเปลวไฟได้ สามารถเผาสิ่งต่าง ๆ ตามที่ต้องการ ทำให้เกิดแสงสว่างขึ้นเพื่อบ่งชี้ให้เห็นสิ่งต่าง ๆ ด้วยตาทิพย์

๔) **วายุกสิณ** เหาะไปในอากาศได้เร็วยิ่งพายุ และสามารถทำให้ฝนลมเกิดขึ้นได้

๕) **นీลกสิณ** สามารถเนรมิตรูปให้เป็นสีเขียวได้

๖) **ปีตกสิณ** สามารถเนรมิตรูปให้เป็นสีเหลืองได้

๗) **โลหิตกสิณ** สามารถเนรมิตเปลี่ยนสิ่งทั้งหลายให้เป็นสีแดง สามารถบรรลुकความหลุดพ้นจากสิ่งสวยงามในโลหิตกสิณได้ ได้รับฐานะคือความเป็นใหญ่เหนือสิ่งที่มีสีแดงได้

๘) **โอทาทกสิณ** เอาชนะถิ่นมิถุนได้ ขับไล่ความมืดให้ออกไปได้ ทำให้เกิดมีแสงสว่างเพื่อประโยชน์สำหรับมองเห็นรูปด้วยตาทิพย์ได้

๙) **อาโลกกสิณ** เพียงแต่สามารถเนรมิตรูปโปร่งแสงได้

๑๐) **อากาสกสิณ (ปริจจินนากาสกสิณ)** เนรมิตช่องว่างเข้าที่ทึบ เช่น ภายในแผ่นดิน หรือในภูเขาแล้วสำเร็จอิริยาบถอยู่ได้ ผ่านสิ่งกีดขวางออกไปข้างนอกโดยไม่ติดขัดหรือถูกขัดขวาง

๒. อสุภะ ๑๐ หรืออสุภสังขยา ๑๐

อสุภะทั้ง ๑๐ ประการ ข้อใดข้อหนึ่งหรือทั้งหมด ย่อมได้รับอานิสงส์ต่อไปนี้ ปราศจากความกำหนัดยินดี กำจัดความยึดมั่นถือมั่นในรูปและอิฏฐารมณ์ มีความรังเกียจเพิ่มมากขึ้น และครอบงำตัณหาได้

๓. โภจนาสัพพัญญุตี

ข่มได้ทั้งความยินดีและไม่ยินดีที่เกิดขึ้น ข่มความกลัวภัย ข่มสิ่งที่น่ากลัวได้ ทนต่อความหนาวร้อน รวมไปถึงทุกขเวทนาต่าง ๆ ได้

๔. อัสดาสัปตาสัพพัญญุตี

เมื่อเจริญให้มากหรือทำให้มากแล้ว ทำสติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ และวิมุตติให้บริบูรณ์ เป็นธรรมชาติเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมเป็นสุข มีชีวิตสงบ ประณีต น่ารักและเป็นสุข

๕. สัตถสัพพัญญุตี

ผลการปฏิบัติในพรหมวิหาร ๔ โดยอานิสงส์ของพรหมวิหาร ๔ คือ กลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย เทวดาย่อมรักษาคุ้มครอง ไฟ ยาพิษ คบ และไม้ตะบอง ทำอันตรายไม่ได้ จิตเป็นสมาธิได้เร็ว สิ้นน้ำผองใส ในเวลาตาย ไม่หลงสติตาย ถ้ายังไม่ได้บรรลुरूรรมสูงสุด ย่อมบังเกิดในพรหมโลก

ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ในกัมภีร์วิสุทธิมรรคกับกัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านผลการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๓ ความเหมือนกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านผลการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	กัมภีร์วิสุทธิมรรค / กัมภีร์วิมุตติมรรค
กสิณ ๑๐	ได้รับอานิสงส์ตามประเภทกสิณที่บำเพ็ญ เช่น ถ้าปฏิบัติปฐวีกสิณ สามารถแสดงฤทธิ์ได้ เช่น ดำลงไปในดิน ถ้าบำเพ็ญเตโชกสิณ สามารถบังหวนควันได้ เป็นต้น
อสุระ ๑๐	ปราศจากความกำหนัดยินดี ไม่ยึดมั่นถือมั่น ครอบงำความอยากได้
โกฐฐาสบัญญัติ ๑	ข่มความยินดีและไม่ยินดีที่เกิดขึ้นได้ ข่มความกลัวภัย ข่มสิ่งที่น่ากลัวได้ ทนต่อความหนาวร้อน รวมไปถึงทุกขเวทนาต่างๆ ได้
อัสสาสปีสสาสบัญญัติ ๑	ทำให้สติปัญญาน ๔ โพชฌงค์ ๗ และวิมุตติให้บริบูรณ์ เป็นธรรมชาติเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมเป็นสุข มีชีวิตสงบ ประณีต น่ารักและเป็นสุข
สัตวบัญญัติ ๔	ได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการ มีหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข เป็นต้น

๓.๓ ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒

๓.๓.๑ เนื้อหา

๑. อนุสสติ ๘

ในกัมภีร์วิสุทธิมรรคและกัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของอนุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ประเด็นได้ ดังนี้

๑) พุทธานุสสติ ในกัมภีร์วิสุทธิมรรคและกัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเนื้อหาของพุทธานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือพูดถึงพุทธคุณ ๘ ประการ ซึ่งเป็นอารมณ์ในการกำหนด พุทธคุณ ๘ ประการคือ พระผู้มีพระภาคเจ้า ๑) อรหะ เป็นพระอรหันต์ ๒) สมมาสมพุทฺโธ เป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง ๓) วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ๔) สุกโต เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ๕) โลกวิทู เป็นผู้รู้แจ้งโลก ๖) อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ เป็นสารถีผู้ฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้ อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า ๗) สดฺถา เทวมนุสฺสานํ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์

ทั้งหลาย ๘) พุทฺโธ เป็นผู้ตรัสรู้ரியสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง และทรงยังให้หมู่สัตว์ตรัสรู้ตามอีกด้วย ๙) ภควา เป็นผู้จำแนกธรรมสั่งสอนหมู่สัตว์

๒) ฐัมมานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของ ฐัมมานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือธรรมคุณมี ๖ ประการคือ ๑) สุวากขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว ๒) สนฺทิภูตฺติโก เป็นธรรมที่บุคคลพึงเห็นได้เอง ๓) อกาลิโก เป็นธรรมไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา ๔) เอหิปสฺสโก เป็นธรรมที่ควรเชื่อ ๕) โอปนยิโก เป็นธรรมที่ควรน้อมเข้ามาหาตน ๖) ปจฺจุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

แต่เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ทั้งสองคัมภีร์พูดถึงความหมายของคำว่า ธรรมไว้ ๒ ลักษณะคือ ๑) ลักษณะที่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ความดับทุกข์ เรียกว่าเป็นปริยัติธรรม และ ๒) ลักษณะที่เป็นความดับทุกข์ เป็นนิพพาน ซึ่งเป็นตัวผลมาจากการปฏิบัติตามหลักปริยัติธรรม เรียกว่าปฏิบัติธรรม

๓) สังฆานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของ สังฆานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือสังฆคุณมี ๕ ประการ ๑) สุปฏิปนฺโน หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ๒) อสุปฏิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติตรง ๓) ญายปฏิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง ๔) สามิฉิปปฏิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติสมควร ๕) อาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ ๖) ปาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ ๗) ทกฺขิณฺเนยฺโย เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ ๘) อณฺุชฺฌิกรณิโย เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ ๙) อนุตฺตรํ ปุณฺณกุญฺเจตฺตํ โลกสุตฺถํ เป็นเนื่อนานุญชของ โลก

๔) สีลานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของ สีลานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือกล่าวถึงลักษณะของศีลที่บริสุทธิ์ว่ามีลักษณะเป็นศีลที่ไม่ขาดไม่ทะลุไม่ด่างไม่พร้อย พ้นจากความเป็นทาสแห่งคณหา ผู้รู้สรรเสริญ ไม่แปดเปื้อน ด้วยมลทิน และเป็นพื้นฐานให้เกิดสมาธิ^{๒๑}

๕) จาคานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเนื้อหาของ จาคานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พูดถึงจาคานุสสติว่าเป็นการระลึกถึงการบริจาคทานของตนเอง คิดถึงความที่ตนเป็นคนมีบุญ ได้มีโอกาสฟังเรื่องการทำทาน ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ได้มีอุปนิสัยในการให้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ไม่เบื่อง่าย ไม่มีความตระหนี่ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค พูดถึงจาคานุสสติว่าเป็นการให้สมบัติของตนแก่คนอื่น ประารถนาที่จะทำประโยชน์แก่คนอื่น รวมถึงปรารถนาจะได้รับประโยชน์สุขอันเกิดจากการทำประโยชน์แก่คนอื่น กล่าว

^{๒๑} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๘๔. และพระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค , แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๔๘.

โดยสรุปคือ ทั้งสองคัมภีร์พูดถึงจาคานุสสติไว้ว่า เป็นการระลึกถึงการบริจาคของตนแก่คนอื่น และความสุขอันเกิดจากการบริจาค่นั้น

๖) เทวานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของเทวานุสสติเอาไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงเทวานุสสติไว้ว่า เป็นการระลึกถึงคุณธรรมของตน มีศรัทธาเป็นต้น โดยยึดเอาเทวดาทั้งหลายมาตั้งไว้เป็นพยาน เทวดามีคุณอย่างไร เราก็มีคุณอย่างนั้น^{๒๒} ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเทวานุสสติในลักษณะการมองเห็นอานิสงส์ของการเกิดในสวรรค์ ระลึกถึงบุญของเทวดา ชื่นชมบุญของเทวดาที่เกิดขึ้นในภูมิที่ยอดเยี่ยม^{๒๓}

๗) มรณานุสสติ หรือมรณสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเนื้อหาของมรณานุสสติไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือความหมายของมรณะ คือความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวถึงความตายที่จัดเป็นมรณานุสสติไว้ ๒ ประการคือ ๑) กาลมรณะ ความตายตามกาล ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความสิ้นบุญ สิ้นอายุ หรือเพราะทั้ง ๒ อย่าง ๒) อกาลมรณะ ความตายเพราะมีกรรมเข้าไปตัดรอน นอกจากนี้ ทั้งสองคัมภีร์ยังกล่าวถึงความตาย ๓ ประเภทที่ไม่จัดเป็นมรณานุสสติ คือ ๑) สมมติ-มรณะ ความตายที่ชาวโลกสมมติกัน หรือความตายตามที่ชาวบ้านเข้าใจ เช่น ต้นไม้ตาย ๒) สมุจเจทมรณะ คือการตัดกิเลสของพระอรหันต์ ๓) ขณิกมรณะ ความสิ้นไปแต่ละขณะในสังขารทั้งปวง

๘) อุปสมานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงเนื้อหาของอุปสมานุสสติไว้ เนื้อหาส่วนมากจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือ การพิจารณาณิพพานเป็นอารมณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงพระนิพพานในฐานะที่เป็นสํารอกราคะ และกล่าวถึงคำที่เป็นไวพจน์ของพระนิพพานคือ พระนิพพานเป็นธรรมที่สร้างมา เป็นธรรมกำจัดความกระหาย เป็นธรรมที่ถ่วงถอนความอาลัย เป็นธรรมขาดสูญแห่งวิญญู เป็นธรรมที่สิ้นค้นหา คลายราคะและดับสันทิ และสลัดตัดขาดจากค้นหา^{๒๔} ในคัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวถึงอุปสมะว่า ความเข้าไปสงบ คือการที่กายและจิตหยุดเคลื่อนไหว เป็นความหยุดนิ่งอย่างสมบูรณ์^{๒๕}

^{๒๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๘.

^{๒๓} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโศภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๔๕-๑๕๐.

^{๒๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๘-๘๙.

^{๒๕} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโศภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๖๕.

๒. อาหารปฏิกูลสัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของอาหารปฏิกูลสัญญาเอาไว้ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวรายละเอียดของอาหารปฏิกูลสัญญาไว้ว่า อาหารแปลว่า สภาพที่นำมา สิ่งที่อาหารนำมา มี ๔ ประเภทคือ กวฬิงการาหาร อาหารที่เป็นคำ ๆ ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ มโนสัญญาเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญญาเจตนา วิญญาณาหาร อาหารคือวิัญญาณ โดยอาหาร ๔ ประเภทนี้ส่งผลมาให้แตกต่างกันคือ กวฬิงการาหาร นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ ผัสสาหาร นำเวทนาทั้ง ๓ มาให้ มโนสัญญาเจตนาหาร นำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหาร นำนามรูปในขณะปฏิสนธิมาให้^{๒๖} กล่าวถึงภัยของอาหาร ๔ อย่างคือ ความใคร่เป็นภัยในกวฬิงการาหาร การเข้าไปใกล้ เป็นภัยในผัสสาหาร การก่อให้เกิด เป็นภัยในมโนสัญญาเจตนาหาร ปฏิสนธิ เป็นภัยในวิญญาณาหาร^{๒๗} นอกจากนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ยังได้กล่าวถึงอุปมาของอาหาร ๔ อย่างคือ กวฬิงการาหาร พึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนเนื้อบุตร ผัสสาหาร พึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเสมือนโคล่ไม่มีหนิง มโนสัญญาเจตนาหาร พึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเสมือนหลุมถ่านเพลิง วิญญาณาหาร พึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนหอกหลาว^{๒๘}

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงอาหารปฏิกูลสัญญา คือใส่ใจความน่ารังเกียจของสิ่งที่อยู่ในรูปของเขียว เลี้ยว คี๋ม หรือบริโภคเข้าไป มีความที่จิตสงบนิ่งเป็นปัจจุปัญญา มีการรู้โทษของอาหารเป็นลักษณะ มีความไม่ชอบใจเป็นหน้าที่ มีการครอบงำค้นหาได้เป็นปทัฏฐาน^{๒๙}

สิ่งที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้เหมือนกันคือ อาหารปฏิกูลสัญญา หมายถึงพิจารณาความเป็นสิ่งปฏิกูลในอาหารในรูปของเขียว ของกิน ของคี่ม โดยพิจารณาเห็นโทษของการแสวงหาอาหาร รวมไปถึงการครอบงำความอยาก ความคิดในรสอาหาร ไม่ได้หมายความว่าอาหารอีก ๓ ชนิดที่เหลือ

๓. จตุธาตุววัฏฐาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของจตุธาตุววัฏฐานเอาไว้ จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาที่กล่าวไว้ในสองคัมภีร์เป็นไปในแนวเดียวกันคือ จตุธาตุววัฏฐาน หมายถึงเอาการพิจารณาธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ในร่างกายของมนุษย์เป็นอารมณ์ บางครั้งเรียกว่า ธาตุ

^{๒๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๕๔.

^{๒๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๕๔-๑๕๕.

^{๒๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๕๕.

^{๒๙} พระอุปติสฺสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๕๓.

มนสิการ คือการทำในใจโดยความเป็นธาตุ หรือ ธาตุกัมมัญฐาน กัมมัญฐานที่มีธาตุ ๔ เป็นอารมณ์ มีกล่าวไว้ทั้งอย่างย่อ และอย่างพิสดาร

๔. ทุตยอรูปณ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวถึงเนื้อหาของวิญญาณัญญาตนะว่าเป็น การกำหนดวิญญาณอันหาที่สุดไม่ได้เป็นอารมณ์ คือไฟใจเอาความรู้สึกที่แผ่ไปทั่วอากาศ

๕. จตุตถอรูปณ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวเนื้อหาของเนวสัญญานาสัญญาตนะว่าเป็นการกำหนดเอากะทีมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เป็นอารมณ์

ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านเนื้อหา สามารถแสดงเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๓.๔ ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ด้านเนื้อหา

กัมมัญฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค / คัมภีร์วิมุตติมรรค
อนุสสติ ๘ เว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ	พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๘ ประการ ธัมมานุสสติ การระลึกถึงคุณของพระธรรม ๖ ประการ สังฆานุสสติ การระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๘ ประการ สีลानุสสติ กล่าวถึงลักษณะของศีลที่บริสุทธิ์ว่ามีลักษณะเป็นศีลที่ไม่ขาดไม่ทะลุไม่ด่างไม่พร้อย พ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ผู้รู้สรรพเสริญ ไม่แปดเปื้อนด้วยมลทิน และเป็นพื้นฐานให้เกิดสมาธิ, จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาคของตนแก่คนอื่น และความสุขอันเกิดจากการบริจานั้น เทวदानุสสติ การระลึกถึงคุณธรรมของตน มีศรัทธาเป็นต้น โดยยึดเอาเทวดาทั้งหลายมาตั้งไว้เป็นพยาน เทวดามีคุณอย่างไร เราก็มีคุณอย่างนั้น มรณัสสติ กล่าวถึงความตาย ๒ ประการคือ ๑) กาลมรณะ ความตายตามกาล ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความสิ้นบุญ สิ้นอายุ หรือเพราะทั้ง ๒ อย่าง ๒) อกาลมรณะ ความตายเพราะมีกรรมเข้าไปตัดรอน อุปสมมานุสสติ การพิจารณานิพพานเป็นอารมณ์

อาหารปฏิภูลัญญา ๑	พิจารณาความปฏิภูลในอาหารในรูปของเคี้ยว ของกิน ของดื่ม โดยพิจารณาเห็นโทษของการแสวงหาอาหาร รวมไปถึงการครอบงำความอยาก ความติดในรสอาหาร
จตุราตฺตวัญญาน ๑	การพิจารณาธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ในร่างกายของมนุษย์เป็นอารมณ์
ทุตติยอรุปลมาน ๑	การกำหนดวิญญานอันหาที่สุดไม่ได้เป็นอารมณ์
จตุตถอรุปลมาน ๑	การกำหนดเอาภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

๓.๓.๒ การปฏิบัติ

๑. อนุสสติ ๘

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอนุสสติไว้ ส่วนที่เหมือนกัน ดังนี้

๑) พุทธานุสสติ พุทธานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในพุทธานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๘ ประการ ข้อใดข้อหนึ่ง นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญพุทธานุสสติ พุทธคุณ ๘ ประการของพระพุทธเจ้าประกอบด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ๑) อรหะ เป็นพระอรหันต์ ๒) สมมาสมพุทโธ ผู้ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง ๓) วิชชาจรณสมปนโน ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ๔) สุขโตเสด็จไปดีแล้ว ๕) โลกวิทู ทรงรู้แจ้งโลก ๖) อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกฝนบุรุษผู้ควรฝึกที่ยอดเยี่ยม ๗) สตฺถาเทวมนุสฺसानํ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ ๘) พุทฺโธ เป็นผู้ตื่น ๙) ภควา ทรงจำแนกธรรม

๒) ธรรมานุสสติ ธรรมานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของพระธรรม ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในธรรมานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของพระธรรม ๖ ประการ ข้อใดข้อหนึ่ง นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญธรรมานุสสติ ธรรมคุณ ๖ ประการประกอบด้วย ๑) สุวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ๒) สนฺทิภูทิจฺจโก เป็นสิ่งที่บุคคลพึงเห็นได้เอง ๓) อกาลิกโก ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา ๔) เอหิปสฺสิจฺจโก ควรเชื่อเชิญให้มาดู ๕) โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามาหาตน ๖) ปจฺจุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

๓) สังฆานุสสติ สังฆานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในสังฆานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๘ ประการ ข้อใดข้อหนึ่ง นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญสังฆานุสสติ สังฆคุณ ๘ ประการ ประกอบด้วย

๑) สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคประพตฺติ ๒) อุสุปฏิปันโน ปฏิบัติตรง ๓) ญายปฏิปันโน ปฏิบัติถูกต้องทาง ๔) สามิทธิปฏิปันโน ปฏิบัติสมควร ๕) อาหุเนยฺโย ควรแก่ของต้อนรับ ๖) ปาหุเนยฺโย ควรแก่ของค้ำับ ๗) ทกฺขิณเนยฺโย ควรแก่ของทำบุญ ๘) อณฺชลิกรณิโย ควรแก่การกราบไหว้ ๙) อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสุส เป็นเนื่อนานบุญของโลกที่ไม่มีนานบุญอื่นเทียบได้

๔) สีสานุสสติ สีสานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของศีล ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติ-มรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในสีทานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของศีล นำมาเป็นอารมณ์การเจริญสีทานุสสติ โดยพิจารณาว่า ศีลทั้งหลายของเรา ๑) อชฺฌทาน เป็นศีลไม่ขาด ๒) อจฺฉิทฺทานิ เป็นศีลไม่ทะลุ ๓) อสพฺลาณิ เป็นศีลไม่ต่าง ๔) อกมฺมาसानิ เป็นศีลไม่พริ้ว ๕) กุชิสฺसानิ เป็นศีลที่เป็นไทย ๖) วิญญฺปสฺตถานิ เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ ๗) อปฺรามญฺฐานิ เป็นศีลอันค้นหาและทักสิไม่แต่ละต้อง ๘) สมานิสํวตฺตณิกานิ เป็นศีลที่ยังสมาธิให้เกิดขึ้นได้

๕) จาคานุสสติ

จาคานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของการบริจาค ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติ-มรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในจาคานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของการบริจาค นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญ จาคานุสสติ โดยพิจารณาคุณคือการไม่มีความตระหนี่ ซึ่งเป็นตัวมถิน อย่างนี้ว่าเป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ เมื่อประชาชนถูกมถินคือความตระหนี่ครอบงำอยู่ ตัวเราเป็นผู้ ๑) วิคตมฺลจฺเณเรน เจตสา มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมถิน ๒) มุตฺตจาโค ไม่เสียดายอาลัยหรือหวังผลตอบแทน ๓) ปยตฺปาณิ คอยจะหยิบของให้ทาน ๔) โวสุสฺสุครฺโต ยินดีในการเสียสละ ๕) ยายโยโค ควรในการขอ ๖) ทานสํวิภาครฺโต พอใจในการให้และการแบ่ง

ในคัมภีร์วิมุตติ-มรรค ก็กล่าวถึงในทำนองเดียวกันว่า เพราะการสละสิ่งทั้งหลาย เราจึงได้ทำประโยชน์แก่ผู้อื่น เราได้บุญมากจากการสละสิ่งของนั้น คนถ้อยถนอมติดอยู่กับสิ่งทั้งหลาย เพราะมีความละโมภเป็นมถิน เราดำรงอยู่ด้วยจิตที่ไม่ละโมภ และบริสุทธิ์ เราให้และยินดีการให้แก่ผู้อื่นเสมอ เราให้และจ่ายแจกอยู่เป็นประจำ

๖) เทวตานุสสติ คือการระลึกถึงคุณของเทวดา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติ-มรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในเทวตานุสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของเทวดา นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญเทวตานุสสติ โดยตั้งเทวดาไว้ในฐานะเป็นพยาน แล้วพิจารณาคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตนว่า ทำมหาราชทั้ง ๔ คือ เทวดาชั้นดาวดึงส์ ชั้น ยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม และเทวดาอื่น ๆ เทวดาเหล่านั้นในเวลาเป็นมนุษย์ เพราะมีศรัทธาเป็นต้น เมื่อจุติจากโลกนี้แล้ว จึงเกิดในที่นั้น เรามีศรัทธาเช่นนั้นเหมือนกัน เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วย สิด สุตะ จาคะ ปัญญาเช่นนั้น จึงเกิดในที่นั้น เราก็มีปัญญาเช่นนั้นเหมือนกัน

๗) **มรณัสสติ** มรณัสสติ คือการระลึกถึงความตาย ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในมรณัสสติไว้เหมือนกันว่า เป็นการระลึกถึงคุณของความตาย นำมาเป็นอารมณ์ในการเจริญมรณัสสติ ซึ่งในการระลึกถึงความตายนั่น สามารถระลึกได้โดยอาการ ๘ อย่าง อาการใดอาการหนึ่ง ดังนี้

(๑) **วชกปจฺจุปฺภูฏานโต** โดยความปรากฏของฆาตกร เหมือนบุคคลที่ถูกนำไปสู่ที่ประหาร เมื่อเขามองเห็นเพศฆาตกรชักดาบออกมาวิ่งตามตน ก็คิดว่า บุรุษผู้นี้ประสพก็จะฆ่าเรา เราจักถูกฆ่าได้ทุกขณะ ทุกย่างก้าว ถ้าเราถอยกลับ ต้องถูกฆ่าแน่นอน ถ้าเรานั่งลง ต้องถูกฆ่าแน่นอน ถ้าเรามัวแต่หลับ ต้องถูกฆ่าแน่นอน

(๒) **สาธกเหตุ** (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็น **สมฺปตฺตวิปตฺตโต**) โดยความไม่ปรากฏแห่งเหตุ (หรือโดยวิบัติแห่งสมบัติ) ให้สำเร็จกิจ คือไม่มีเหตุหรือความเชี่ยวชาญใด ที่จะสามารถทำให้ชีวิตเป็นอมตะได้ เหมือนเมื่อพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ขึ้น ไม่มีเหตุหรือความเชี่ยวชาญใด ที่สามารถทำให้มันหมุนกลับได้

(๓) **อุปสํหรัณโต** โดยการเปรียบเทียบ คือพิจารณาเปรียบเทียบกับบุคคลต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ มหาฤาษีในกาลก่อน พระมหาสาวกในอดีต พระปัจเจกพุทธเจ้าหลายพระองค์ รวมไปถึงพระพุทธรูปเจ้า บุคคลที่กล่าวมานี้ทั้งหมด ล้วนแล้วต้องตายทั้งนั้น ฉะนั้นตัวเราผู้มีอายุสั้น ก็จักไม่สามารถหลบหนีความตายไปได้เช่นกัน

(๔) **กายพหุสาธารณโต** โดยความที่กายเป็นสิ่งสาธารณะแก่สิ่งทั้งหลาย คือความตายสามารถเกิดขึ้นได้จากสาเหตุต่าง ๆ เช่น เพราะความผิดปกติของลมและเสมหะ ถูกพยาธิเป็นจำนวนมากรบกวน เพราะขาดน้ำและอาหาร รวมไปถึงถูกงูพิษกัด ถูกตะขาบ กิ้งกือ หรือหนูกัด รวมไปถึงถูกสิ่งใด เสือ โคร่ง เสือคาบขย้ำ ถูกปีศาจร้ายโจมตี ถูก โสขวิด ถูกมนุษย์หรืออมนุษย์ฆ่า

(๕) **อายุทุพพลโต** โดยความอ่อนแอของอายุ คือพิจารณาโดยวิธีการ ๒ อย่างคือ ๑) โดยความที่อายุถูกใส่ไว้ในความไม่มีอำนาจ คือในร่างกายนี้ไม่มีสาระ เปรียบไว้กับก้อนฟองน้ำ ดันกล้วย และฟองน้ำ เพราะว่างเปล่าจากความจริงและปราศจากความจริง ๒) โดยการอาศัยสิ่งที่ไม่มีความอำนาจ คืออายุชีวิตนี้ ถูกรักษาไว้ด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก มหาภูตรูป ๔ น้ำดื่มและอาหาร อิริยาบถ ๔ และไออุ่น

(๖) **อทุธานปริจุเลทโต** โดยการกำหนดเวลา คือสรรพสัตว์เกิดมาแล้วในอดีต และตายในปัจจุบัน เกือบจะทั้งหมด มีอายุไม่ถึง ๑๐๐ ปี ควรคิดว่าเราสงสัยว่า เป็นไปได้หรือไม่ที่เราจะมีชีวิตอยู่ตลอดคืนและวัน ในช่วงเวลานั้น เราสามารถคิดคำนึงถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้หรือไม่ สามารถมีโอกาสเช่นนั้นหรือไม่ สามารถมีชีวิตอยู่แม้เพียงวันเดียวหรือไม่ หรือมีชีวิตอยู่เพียงครึ่งวัน หรือแม้เพียงชั่วขณะหรือไม่ สามารถมีชีวิตอยู่นานพอที่จะบริโภคอาหารได้ ๑ มื้อ หรือครึ่งมื้อ หรือแม้

เป็นเวลานานพอที่จะบริโภคอาหาร ๔ มื้อ หรือ ๕ คำหรือไม่ สามารถมีชีวิตอยู่นานพอที่จะหายใจออก หลังจากหายใจเข้าหรือไม่ สามารถมีชีวิตอยู่พอที่จะหายใจเข้าหลังจากที่หายใจออกแล้วหรือไม่

(๓) อนิมิตฺตโต โดยไม่มีเครื่องหมาย จึงไม่มีเวลาที่จะกำหนดไว้สำหรับความตาย

(๔) ขณปริตฺตโต โดยความสั้นไปแห่งขณะ คือถ้าตรองดูเหตุการณ์ปัจจุบัน ไม่ตรึงตรองดู เหตุของอดีตหรืออนาคต สัตว์ทั้งหลาย เป็นไปเพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ไม่มีอะไรเป็นไป ๒ ชั่วขณะ จิต ดังนั้น สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจึงจมอยู่ในขณะจิต

๒. อาหาเรปฏิกูลสัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอาหาเรปฏิกูลสัญญา จากการศึกษาพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

การพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร สามารถพิจารณาได้ โดยการไปแสวงหาอาหาร ซึ่งจะต้องพบสิ่งต่าง ๆ ที่อันตราย และสกปรก เมื่อได้อาหารมาแล้ว ก็พิจารณาโดยการบริโภค ตั้งแต่หย่อนมือลงขำ ทำเป็นคำวางลงในปาก เคี้ยวจนละเอียด กลับกลายเป็นของน่าเกลียด เหมือนสำรอกของสุนัข ที่อยู่ในรางข้าวของสุนัข จากนั้นก็พิจารณา เมื่ออาหารล่องผ่านลำคอลงไปแล้ว ไปรวมกันอยู่ในกระเพาะอาหาร แล้วไปยังลำไส้ใหญ่ หมู่นอนเฝ้ากินอาหาร ถูกธาตุไฟเผาผลาญจนย่อยละเอียด หากยังไม่ย่อยออกมา ก็หมักหมมอยู่ในลำไส้ใหญ่ เมื่อย่อยออกมาแล้ว ก็ออกมาทางทวารทั้ง ๕ เมื่อไหลออกมาแล้ว ก็หล่อเลี้ยงอาการ ๓๒ ให้ครบบริบูรณ์ แต่ถ้าไม่ออกมา ก็ทำให้เกิดโรคต่าง ๆ มากมาย นอกจากนี้ ก็พิจารณาโดยความเป็นสิ่งเปรอะเปื้อน ตั้งแต่เริ่มบริโภคก็เปื้อนมือ ริมฝีปาก ลิ้น เมื่อบริโภคแล้ว ย่อยเป็นฟองผุดขึ้นด้วยธาตุไฟ กลายเป็นมูลฟืน มูลหนู มูลตา เมื่อไหลออกทางทวารหนัก กลายเป็นอุจจาระ ต้องล้างทุกวัน

ดังนั้น การพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหารจึงพิจารณาได้ตั้งแต่เริ่มไปแสวงหา ได้มาแล้ว ก็บริโภค ขณะบริโภค ขณะที่อาหารที่บริโภคเข้าไปยังไม่ย่อย เมื่ออาหารย่อยออกมาแล้วก็เปรอะเปื้อน

๓. จตุธาตุววัฏฐาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในจตุธาตุววัฏฐาน ส่วนที่เหมือนกัน คือทั้งสองคัมภีร์กล่าวการกำหนดธาตุ ๔ ไว้ ๒ แบบคือ ๑) การกำหนดธาตุ ๔ แบบย่อ ๒) การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดาร ทั้ง ๒ แบบนี้ มีลักษณะดังนี้

การกำหนดธาตุ ๔ แบบย่อ คือกำหนดเอาอาการ ๔๒ ในร่างกาย แต่ละอย่างตามลักษณะของธาตุ เช่น เสา ปฐวีธาตุ ผมหงอกเป็นธาตุดิน โลมา ปฐวีธาตุ ขนทั้งหลาย เป็นธาตุดิน หรือกำหนดตามลักษณะว่า สิ่งที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะซึมซาบเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะร้อน

เป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะไหวตัวได้เป็นธาตุลม โดยกำหนดรู้ว่ามีเพียงธาตุ ๔ เท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีชีวะ

การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดาร คือการกำหนดอาการ ๔๒ ซึ่งรวมอยู่ในธาตุทั้ง ๔ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงการกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดารไว้โดยอาการ ๔ อย่าง คือ ๑) **สัมผัสสังเขป** ย่อโกฐฐาสะทั้งหลายเข้าเป็นหมวดหมู่ตามอาการของธาตุนั้น ๆ ๒) **สัมผัสวิภัติ** จำแนกโกฐฐาสะแห่งธาตุนั้น ๆ ออก กำหนดอาการไปที่ละอย่าง ๓) **สลักษณะสังเขป** ย่อโกฐฐาสะเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามลักษณะของธาตุนั้น ๆ ๔) **สลักษณะวิภัติ** จำแนกโกฐฐาสะแห่งธาตุนั้น ๆ ออกกำหนดลักษณะไปที่ละอย่าง

๑. สัมผัสสังเขป กำหนดเอาอาการแน่นแข็งในโกฐฐาสะ ๒๐ ว่าปฐวีธาตุ กำหนดเอาอาการซึมซาบ เหลวเป็นน้ำ ในโกฐฐาสะ ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดเอาความร้อนเป็นเครื่องเผาไหม้ในโกฐฐาสะ ๔ ว่าเตโชธาตุ

๒. สัมผัสวิภัติ พิจารณาธาตุ ๔ โดยความเป็นของปฏิกูล ตมหมวดหมู่ของโกฐฐาสะทั้ง ๔ ทุก ๆ อาการ จนครบ ๔๒ อาการคือ ปฐวีโกฐฐาสะ ๒๐ อาการ อาโปโกฐฐาสะ ๑๒ อาการ เตโชโกฐฐาสะ ๔ อาการ วาโยโกฐฐาสะ ๖ อาการ

๓. สลักษณะสังเขป พิจารณาลักษณะโกฐฐาสะทั้ง ๔ แต่ละโกฐฐาสะ แล้วพิจารณาโกฐฐาสะที่เหลือ รวมเข้ากับโกฐฐาสะ ที่เป็นตัวตั้งตัวแรก จนครบ ๔ โกฐฐาสะ ดังนี้ ๑) กำหนดลักษณะที่แน่นแข็งในโกฐฐาส ๒๐ ว่าธาตุดิน กำหนดลักษณะที่ซึมซาบไปในโกฐฐาส ๒๐ ว่าธาตุน้ำ กำหนดลักษณะที่ร้อนในโกฐฐาส ๒๐ ว่าธาตุไฟ กำหนดลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฐฐาส ๒๐ ว่าธาตุลม ๒) กำหนดลักษณะที่ซึมซาบในโกฐฐาส ๑๒ ว่าธาตุน้ำ กำหนดลักษณะที่ร้อนในโกฐฐาส ๑๒ ว่าธาตุไฟ กำหนดลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฐฐาส ๑๒ ว่าธาตุลม กำหนดลักษณะที่แน่นแข็งในโกฐฐาส ๑๒ ว่าธาตุดิน ๓) กำหนดลักษณะที่ร้อนในโกฐฐาส ๔ ว่าธาตุไฟ พึงกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ ว่าธาตุลม กำหนดลักษณะที่แน่นแข็ง ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ว่า ธาตุดิน กำหนดลักษณะที่ซึมซาบที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ ว่าธาตุน้ำ ๔) กำหนดลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฐฐาส ๖ ว่าธาตุลม กำหนดลักษณะที่แน่นแข็งในโกฐฐาส ๖ ว่าธาตุดิน กำหนดลักษณะที่ซึมซาบได้ในโกฐฐาส ๖ ว่าธาตุน้ำ กำหนดลักษณะที่ร่อยในโกฐฐาส ๖ ว่าธาตุไฟ

๔. สลักษณะวิภัติ ถือเอาโกฐฐาสะทั้งหลาย มีผมเป็นต้น มากำหนดคุณลักษณะให้ครบทั้ง ๔ ธาตุคือ คุณลักษณะที่แน่นในผมเป็นธาตุดิน ลักษณะที่ซึมซาบในผมว่าธาตุน้ำ ลักษณะที่ร้อนในผมว่าธาตุไฟ ลักษณะที่เขยื้อนได้ในผมว่าธาตุลม

การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดาร นอกจากจะกำหนดโดยวิธีดังกล่าวมาแล้ว ยังสามารถกำหนดได้โดยวิธีอื่นอีก จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงการกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดาร โดย

อาการ ๑๓ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค โดยอาการ ๑๐ จากการศึกษาทั้งสองคัมภีร์แล้ว พบว่า มีทั้งส่วนที่เหมือนกันและต่างกัน สามารถอธิบายและวิเคราะห์ได้ ดังนี้

ส่วนที่เหมือนกันคือ การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดารโดย

๑) โดยความหมายของคำ คือการกำหนดความหมายของคำ โดยเป็นคำพิเศษและทั่วไป โดยเป็นคำพิเศษกำหนดว่า ธาตุชื่อว่าปฐวี เพราะเป็นของหยาบ ชื่อว่าอาโป เพราะไหลไปได้ หรือเพราะเอิบอาบ หรือเพราะทำให้ชุ่มชื้น ชื่อว่าเตโช เพราะทำให้ร้อน ชื่อว่าวาโย เพราะพัดไปได้ ส่วนโดยเป็นคำทั่วไป กำหนดว่า สิ่งนี้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะเป็นที่รองรับทุกข์

๒) โดยเป็นกลุ่ม คือกลาปะประกอบด้วยปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เพราะธาตุเหล่านี้ สี กลิ่น รส โอชาจึงเกิดขึ้น ธรรมทั้ง ๘ อย่างนี้เกิดขึ้นพร้อมกัน ดำรงอยู่ด้วยกัน และไม่แยกจากกัน การรวมเข้าด้วยกันนี้ เรียกว่า สุธธอัญญกกลาปะ อนึ่ง มีกลาปะ ๔ กลุ่มคือ กลุ่มแห่งธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ในกลุ่มธาตุดิน ปฐวีธาตุเด่น อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีน้อยตามลำดับ ในทำนองเดียวกัน ในกลุ่มธาตุน้ำ อาโปธาตุเด่น ปฐวีธาตุ วาโยธาตุ และเตโชธาตุมีน้อยตามลำดับ ในกลุ่มธาตุไฟ เตโชธาตุเด่น ปฐวีธาตุ วาโยธาตุและอาโปธาตุมีน้อยตามลำดับ ในกลุ่มธาตุลม วาโยธาตุเด่น เตโชธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุมีน้อยตามลำดับ

๓) โดยย่อยเป็นจุณ คือกำหนดธาตุโดยความเป็นผง คือกำหนดปฐวีธาตุที่อยู่ถัดจากปริมาณอากาศซึ่งละเอียดที่สุด ปฐวีธาตุนี้ผสมเข้ากับน้ำ จึงไม่กระจัดกระจาย เพราะสุกโดยอาศัยเตโชธาตุ จึงไม่มีกลิ่น เพราะ วาโยธาตุค้ำจุนไว้จึงดำเนินไปได้

๔) โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น คือกำหนดธาตุทั้งหลายโดยลักษณะ คือลักษณะของปฐวีธาตุ คือ ความแข็ง ลักษณะของอาโปธาตุ คือการซึมซาบ ลักษณะของเตโชธาตุ คือความร้อน ลักษณะของวาโยธาตุ คือความเย็น

๕) โดยสมุฏฐานและจำแนกปัจจัย คือโกฏฐาส ๔๒ โกฏฐาส ๔ นี้คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า บุพโพ มูตร มีฤดูเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวกัน โกฏฐาส ๔ อย่างนี้คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีฤดูบ้างจิตบ้างเป็นสมุฏฐาน ไฟที่ย่อยอาหารที่กินเข้าไป มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวกัน ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวกัน โกฏฐาสที่เหลือทั้งหมด คือปฐวีและอาโป โกฏฐาส ๓๒ มีกรรมบ้างจิตบ้างอาหารบ้างฤดูบ้าง เป็นสมุฏฐาน

โดยการจำแนกปัจจัยคือ เหตุ ๔ และปัจจัย ๔ สร้างธาตุ ๔ ขึ้นมา เหตุ ๔ ประกอบไปด้วยกรรม วิญญาณ ฤดู และอาหาร กล่าวคือ ธาตุ ๔ ถูกสร้างขึ้นมาจากกรรม ทำให้ปัจจัย ๒ อย่างบริบูรณ์คือ

ชนกปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิด) และกรรมปัจจัย (ปัจจัยดำเนินการ) ชาติอื่น ๆ ทำให้อุปนิสัยปัจจัย (ปัจจัยที่เข้าไปอุดหนุน) บริบูรณ์

ธาตุ ๔ ถูกสร้างขึ้นมาจากกรรม ทำให้ปัจจัย ๖ บริบูรณ์คือ ชนกปัจจัย สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) นิสสปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยกัน) อาหารปัจจัย (ปัจจัยหล่อเลี้ยง) อินทรีปัจจัย (ปัจจัยคืออินทรี) อตติปัจจัย (ปัจจัยที่ปรากฏ) ชาติอื่น ๆ ทำปัจจัยทั้งหลายบริบูรณ์ คือนิสสปัจจัยและอตติปัจจัย

ธาตุ ๔ เกิดจากฤดู ทำให้ปัจจัย ๒ บริบูรณ์ คือชนกปัจจัยและอตติปัจจัย ชาติอื่น ๆ ทำปัจจัยทั้งหลายบริบูรณ์ คือนิสสปัจจัยและอตติปัจจัย

ธาตุ ๔ เกิดจากอาหาร ทำให้ปัจจัย ๓ บริบูรณ์คือ ชนกปัจจัย อาหารปัจจัย และอตติปัจจัย ชาติอื่น ๆ ทำให้ปัจจัย ๒ บริบูรณ์ คือนิสสปัจจัยและอตติปัจจัย

ในที่นี้ ธาตุ ๔ ที่ถูกกรรมสร้างขึ้น มาเป็นธาตุที่เกิดร่วมกัน ทำให้ปัจจัย ๔ บริบูรณ์คือ สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสปัจจัย อตติปัจจัย ชาติอื่น ๆ ทำให้ปัจจัย ๒ บริบูรณ์ คือนิสสปัจจัยและอตติปัจจัย พระโยคาวจรควรกำหนดรู้ธาตุทั้งหลายที่ถูกสร้างขึ้นมาจากวิญญาณ สร้างขึ้นมาจากธาตุ และสร้างขึ้นมาจากอาหาร ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยของธาตุอื่นโดยเป็นที่อาศัย อาโปธาตุ เป็นปัจจัยของธาตุอื่น ๆ โดยเป็นเครื่องผูก เตโชธาตุเป็นปัจจัยของธาตุอื่น ๆ โดยเป็นที่บ่ม วาโยธาตุเป็นปัจจัยของธาตุอื่น ๆ โดยการสนับสนุน

๖) โดยความต่างกันและเป็นอันเดียวกัน คือธาตุทั้งปวงต่างกันโดยอาการมีลักษณะประจำตนเป็นต้น กล่าวคือ ลักษณะ รส และเครื่องปรากฏแห่งปฐวีธาตุก็อย่างหนึ่ง ธาตุอื่นมีอาโปธาตุเป็นต้น ก็อย่างหนึ่ง แต่ธาตุเหล่านั้น แม้ต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจอาการมีลักษณะเป็นต้น และด้วยอำนาจแห่งสมุฏฐานมีกรรมสมุฏฐานเป็นต้น ก็ยังเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น

๗) โดยแยกกันได้แยกกันไม่ได้ คือธาตุทั้งหลายนั้นเกิดร่วมกัน แยกกันเป็นสัดส่วนมิได้ แม้ในกาลปหนึ่ง ๆ มีสุทธภูฏกลาปเป็นต้น ซึ่งมีจำนวนต่ำสุด แต่ว่าโดยลักษณะละก็แยกกันได้ นอกจากนี้ ปฐวีธาตุถูกเกาะกุมไว้ด้วยกันโดยอาโปธาตุ ถูกทำให้อุ่นโดยเตโชธาตุ ถูกค้ำจุนไว้โดยวาโยธาตุ ธาตุ ๓ รวมเข้าด้วยกันอย่างนี้ อาโปธาตุอาศัยอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกทำให้อุ่นโดยเตโชธาตุ ธาตุ ๓ อย่างถูกยึดไว้ด้วยกันอย่างนี้ เตโชธาตุอาศัยอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกยึดไว้ด้วยกันโดยอาโปธาตุ ค้ำจุนไว้โดยวาโยธาตุ ธาตุ ๓ ถูกทำให้อุ่นอย่างนี้ วาโยธาตุอาศัยอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกยึดไว้ด้วยกันโดยอาโปธาตุ ถูกทำให้อุ่นโดยเตโชธาตุ ธาตุ ๓ อย่างค้ำจุนไว้อย่างนี้ ธาตุ ๓ อาศัยปฐวีธาตุ ถูกยึดไว้ด้วยกันโดยอาโปธาตุ ธาตุ ๓ จึงไม่กระจัดกระจาย ธาตุ ๓ อุ่น โดยเตโชธาตุ จึงไม่มีกลิ่น ธาตุ ๓ ค้ำจุนไว้โดยวาโยธาตุ จึงดำเนินไปและอยู่ร่วมกันได้ ไม่แตกกระจายไป ธาตุ ๔ อิงอาศัยกันอยู่ ไม่แตกกระจายออกไป

๘) โดยเข้ากันได้เข้ากันไม่ได้ คือในธาตุเหล่านั้น แม้ที่แยกกันไม่ออก ธาตุ ๒ ข้างหน้าเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุหนักด้วยกัน ธาตุ ๒ ข้างหลังก็เข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุเบาด้วยกัน แต่ว่าธาตุ ๒ ข้างหน้าเข้ากันไม่ได้

๔. พุதியรูปฌาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในวิญญูณัญจายตนะ จากการศึกษพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกันคือ เมื่อใครจะเจริญวิญญูณัญจายตนะ พึงทำให้ชำนาญในอากาสนัญจายตนะ พิจารณาเห็นโทษและตัดความพอใจในอากาสนัญจายตนะ ใส่ใจวิญญูณัญจายตนะ โดยพิจารณาว่าเป็นธรรมละเอียด นึกหน่วงเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วนิมิตนั้นว่า วิญญูณ วิญญูณ วิญญูณ หรือ วิญญูณ อนนุต วิญญูณ เป็นอนันตะ เมื่อทำในใจอยู่จนสามารถนึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ นึกหน่วงนิมิตนั้นบ่อย ๆ นิเวรณก็จะสงบระงับ สติดำรงมั่น จิตเป็นอุปจารสมาธิ

๕. จตุตถอรุฌาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการปฏิบัติในอากิญจัญญายตนะ จากการศึกษพบว่า เป็นไปในแนวเดียวกันคือ เมื่อใครจะเจริญเนวสัจญานาสัจญายตนะ พึงทำให้ชำนาญในอากิญจัญญายตนะ พิจารณาเห็นโทษในอากิญจัญญายตนะว่ามีวิญญูณัญจายตนะอยู่ใกล้ ยังไม่ละเอียดเหมือนเนวสัจญานาสัจญายตนะ หรือเห็นโทษว่า สัจญาเป็นจุจโรค จุจฟี จุจลูกสร มองเห็นว่าเนวสัจญานาสัจญายตนะเป็นธรรมละเอียด ประณีต ตัดความพอใจในอากิญจัญญายตนะเสีย ใส่ใจถึงเนวสัจญานาสัจญายตนะโดยความเป็นธรรมละเอียด นึกหน่วงกำหนดอยู่ในใจว่า สนฺตา สนฺตา ละเอียด ละเอียด เมื่อทำในใจอยู่จนสามารถนึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ นึกหน่วงนิมิตนั้นบ่อย ๆ นิเวรณก็จะสงบระงับ สติดำรงมั่น จิตเป็นอุปจารสมาธิ

ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๓.๕ ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ด้านการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค / คัมภีร์วิมุตติมรรค
อนุสสติ ๘ เว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ	พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๘ ประการ บริกรรมว่า พุทฺโธ ๆ ๆ เป็นต้น ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๖ ประการ บริกรรมว่า สุวากุขาโต ภกวาต ธมโม เป็นต้น สังฆานุสสติ การระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๘ ประการ บริกรรมว่า

	สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ เป็นต้น สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลที่บริสุทธฺิว่า เป็นศีลที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย พ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ผู้รู้สรรเสริญ ไม่แปดเปื้อนด้วยมลทิน และเป็นพื้นฐานให้เกิดสมาธิ จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาคของตน เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมของตน มีศรัทธาเป็นต้น โดยยึดเอาเทวดามาตั้งไว้เป็นพยาน เทวดามีคุณอย่างไร เราก็มีคุณอย่างนั้น มรณฺสสติ ระลึกถึงความตาย บริกรรมว่า มรณฺ ๑ ๑
อาหารปฏิกูลสํญญา ๑	พิจารณาความเป็นสิ่งปฏิกูลในอาหารในรูปของเคี้ยว ของกิน ของดื่ม พิจารณาเห็นโทษของการแสวงหาอาหาร
จตุธาตววัฏฐาน ๑	พิจารณาธาตุ ๔ อากาโร ๔๒ ในร่างกาย โดยย่อเป็นหมวดหมู่ โดยแยกกำหนดไปที่ละธาตุ โดยรวมเป็นหมวดหมู่แล้วพิจารณาไปที่ละธาตุ ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร
ทุตียอรุปฌาน ๑	การกำหนดวิญญานอันหาที่สุดไม่ได้เป็นอารมณ์ บริกรรมว่า วิญญานํ อนนฺตํ ๑ ๑
จตุตถอรุปฌาน ๑	การกำหนดเอาภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์ บริกรรมว่า สนฺตา ๑ ๑ ละเอียด ๑ ๑

๓.๓.๓ ผลการปฏิบัติ

๑. อนุสสติ ๘

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในอนุสสติไว้ดังนี้

๑-๓) **พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ** เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ ได้ความงอกงามไปพลุลัยด้วยศรัทธา ปิติ ปัญญา และบุญ อดทนต่อความกลัว ความตกใจ สามารถอดกลั้นความทุกข์ มีความรู้สึกเหมือนว่า ได้อยู่กับพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ ร่างกายที่มีการระลึกถึงคุณของพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์คุ้มครองอยู่ ย่อมควรแก่การบูชาเหมือนเรือนพระเจดีย์ เมื่อถึงคราวที่ประสบกับสิ่งที่พึงล่วงละเมิด จะเกิดหิริและโอตตปะจัน เหมือนเห็นพระศาสดาอยู่ตรงหน้า หรือผู้ระลึกถึงความดีของพระธรรม และระลึกถึงการปฏิบัติดีของพระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน จะเกิดหิริโอตตปะจัน

๔) **สีลานุสสติ** มีความเคารพในสิกขา มีความประพฤติเหมาะสม ปราศจากภัยมีการดีเตียนตนเองเป็นต้น ไม่มีภัยในโลกนี้และโลกอื่น มองเห็นภัยในความผิดแม้เล็กน้อย

๕) จาคานุสสติ น้อมไปในการสละโดยประมาณยิ่ง อยู่อย่างไม่มีทุกข์ คิดถึงแต่คนอื่น มีความกล้าหาญ ไม่สะทกสะท้านในชุมชน มีปีติและปราโมทย์มาก

๖) เทวตานุสสติ ได้รับความไพบลูย์แห่งคุณมีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย เทวดาทั้งหลายในสวรรค์ก็มีความชื่นชมยินดี

๗) มรณัสสติ ดิการกระทำที่เป็นบาป มีความขวนขวายในกุศลธรรมชั้นสูง ไม่ชอบใจใจอกุศลธรรม ไม่ตระหนี่หรือมักมากในการสั่งสม ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้าหรือเครื่องประดับ ไม่มีความตระหนี่ในบริวารทั้งหลาย ประกอบด้วยอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญา ไม่มีความกลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา

๘) อุปสมานุสสติ ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ นำเลื่อมใส กิริยาสุภาพอ่อนน้อม อธิษาศัยประณีต เป็นที่ยกย่อง เป็นที่เคารพนับถือของเพื่อนพรหมจารีและของบุคคลเหล่าอื่น

๒. อาหารปฏิกูลสัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในอาหารปฏิกูลสัญญา ส่วนที่เหมือนกันคือ จิตของผู้ปฏิบัติอยู่เนื่อง ๆ ย่อมถอยจากความอยากในรสอาหาร เข้าใจต้นหาอย่างแจ่มแจ้ง สามารถละระแคะอันเป็นไปในกามคุณ ๕ ได้ โดยกำหนดรู้ความปฏิกูลในอาหาร

๓. จตุธาตุววัฏฐาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในจตุธาตุววัฏฐาน ส่วนที่เหมือนกันคือ หยั่งลงถึงสุญญตาคือความว่างเปล่าจากตัวตน ไม่มีความคิดแบ่งแยกว่าชายหรือหญิง ช่มความกลัวภัยได้ ช่มความยินดีในร้ายได้ มีใจมั่นคงไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์อันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด

ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านผลการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๖ ความเหมือนกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ด้านผลการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค / คัมภีร์วิมุตติมรรค
อนุสสติ ๘ เว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ	พุทธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ มีอานิสงส์คือ มีความเคารพยำเกรงในพระรัตนตรัย งอกงามด้วยปีติ ปัญญา และบุญ อดทนต่อความกลัว อดกลั้นต่อความทุกข์ เหมือนได้อยู่ใกล้ชีวิตพระรัตนตรัย เกิดhiriและโอดตปปะ

	ลีลาหุสสติ มีความเคารพในสิกขา มีความประพฤติเหมาะสม ปราศจากภัยมีการติเตียนตนเอง ไม่มีภัยในโลกนี้และโลกอื่น มองเห็นภัยในความผิดแม้เล็กน้อย จาคาหุสสติ น้อมไปในการสละโดยประมาณยิ่ง อยู่อย่างไม่มีทุกข์ คิดถึงแต่คนอื่น กล้าหาญในชุมชน มีปีติและปราโมทย์มาก เทวตาหุสสติ ได้รับความไพบูลย์แห่งคุณมีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และ ปัญญา เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย เทวดาทั้งหลายในสวรรค์ก็มีความชื่นชมยินดี มรณหุสสติ ติการกระทำที่เป็นบาป มีความขวนขวายในกุศลธรรม ชั้นสูง ไม่ชอบใจใจอกุศลธรรม ไม่ตระหนี่หรือมักมากในการสั่งสม ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้าหรือเครื่องประดับ ไม่มีความตระหนี่ในบริวารทั้งหลาย ประกอบด้วยอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญา ไม่มีความกลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา อุปสมานุสสติ หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ น่านั่ง นอน สุกขาพออ่อนนุ่ม อธิษาศัยประณีต เป็นที่ยกย่อง เคารพนับถือของเพื่อนพรหมจารีและของบุคคลเหล่าอื่น
อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑	จิตย่อมถอยจากความอยากในรสอาหาร เข้าใจค้นหาอย่างแจ่มแจ้ง สามารถละระคายอันเป็นไปในกามคุณ ๕ ได้
จตุราตุววัฏฐาน ๑	หยั่งลงถึงความว่างเปล่าจากตัวตน ไม่คิดแบ่งแยกว่าชายหรือหญิง ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินดียินร้ายได้ มีใจมั่นคงไม่หวั่นไหว ต่ออารมณ์อันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด

๓.๔ ความต่างกันของบุพกิจเบื้องต้นก่อนการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

เมื่อนำมาวิเคราะห์ประเด็นที่ต่างกัน พบว่า บุพกิจเบื้องต้นของคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวเสริมมีข้อที่กล่าวต่างจากคัมภีร์วิมุตติมรรค ใน ๕ ประเด็น ดังนี้ ๑) การชำระศีลให้บริสุทธิ์ ตั้งมั่นอยู่ในศีลที่บริสุทธิ์ดีแล้ว ๒) การตัดปณิธิพร อันเป็นเครื่องกังวล ๑๐ ประการ ๓) การหลีกเลี่ยงสถานที่ที่ไม่เหมาะแก่การเจริญสมาธิ ๔) การอยู่ในสถานที่ที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิภาวนา ๕) การตัดปณิธิพรเครื่องกังวลเล็กน้อย

เมื่อมาวิเคราะห์แล้วทำให้สามารถสรุปได้ว่า เหตุที่จะต้องมี ๕ ข้อนี้เพิ่มขึ้น คือในคัมภีร์นี้ต้องการเน้นให้เห็นความสำคัญศีล เพราะศีลเป็นที่ตั้งแห่งธรรมะชั้นสูงคือญาณ มรรค ผล และเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย^{๓๐} เมื่อมีศีลแล้ว ก็ตัดปليโพธความกังวล การหลีกเว้นสถานที่ที่ไม่เหมาะสำหรับการปฏิบัติกัมมัฏฐาน การอยู่ในสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการปฏิบัติกัมมัฏฐาน รวมถึงการตัดปليโพธเครื่องกังวลเล็กน้อย เช่น ความสะอาดของร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม จึงกล่าวได้ว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงบุพกิจเบื้องต้น ทั้งส่วนที่เป็นการเตรียมความพร้อมทางจิตใจ การแสวงหาบุคคลผู้สอนกัมมัฏฐาน วิธีเรียนกัมมัฏฐาน และสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ ส่วนเหตุที่ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มีกล่าวไว้เพราะเน้นไปที่บุคคลผู้สอนกัมมัฏฐาน และการเลือกสอนกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับจริตผู้เรียนเป็นหลัก ไม่นับสภาพแวดล้อมที่จะช่วยเกื้อหนุนการปฏิบัติ

๓.๕ ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘

๓.๕.๑ ด้านเนื้อหา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค มีสมถกัมมัฏฐานบางข้อ ที่แตกต่างกันในด้านเนื้อหา การปฏิบัติ และผลการปฏิบัติ จะได้กล่าวโดยลำดับ ดังนี้

๑. กสิณ ๑๐

ประเด็นที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้ต่างกันคือความแตกต่างกัน คือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า กสิณทั้ง ๑๐ แตกต่างกันในเรื่องการขยาย ไม่ว่าจะขยายขึ้น ขยายลง หรือขยายไปรอบ ๆ อย่างไม่กำหนดประมาณ สามารถขยายได้คราวละกสิณเท่านั้น^{๓๑} นอกจากนี้ยังกล่าวถึงผู้ที่บำเพ็ญกสิณไม่สำเร็จ คือ บุคคลผู้ทำอนันตริยกรรม ๔ ข้อ ๆ ใดข้อหนึ่ง บุคคลผู้เป็นมิจาทัณฑิ์ ผู้ไม่มีศรัทธาในพระรัตนตรัย ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม ผู้มีปัญญาทึบ รวมถึงอภัพบุคคลผู้สิ้นหวังในการรู้สัทธรรม^{๓๒} ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงกสิณหมวดสี ๔ ประการยอดเยี่ยมที่สุด เพราะสามารถทำให้หลุดพ้นและบรรลุมรรคเป็นใหญ่ เฉพาะในกสิณสี ๔ ประการ โอทาทกสิณ นับว่ายอดเยี่ยม เพราะทำให้เกิดแสงสว่างและทำให้จิตไม่มีสภาพติดขัด^{๓๓}

^{๓๐} กัททันตะ อาสภเถระ, *วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา*, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

^{๓๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๕.

^{๓๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๕-๒๒๖.

^{๓๓} พระอุปัชฌาย์, *วิมุตติมรรค*, แปลโดย พระเทพโสมกณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๒๖.

๒. อสุภะ ๑๐

สิ่งที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้ต่างกันคือ ในคัมภีร์ วิสุทฺธิมรรค กล่าวว่า อสุภะ ๑๐ โดยลักษณะแล้วมีประการเดียวคือความเป็นสิ่งปฏิกูล ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่าเกลียด นอกจากจะพบเฉพาะในร่างของคนที่ตายแล้ว ยังสามารถพิจารณาความเป็นอสุภะในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตอยู่อีกด้วย^{๓๔} ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวว่าสิ่งที่จะนำมาพิจารณาโดยความเป็นอสุภะ ต้องเป็นร่างกายของคนที่ตายแล้วเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะ ๑๐ ประการตามที่กล่าวมาแล้ว

ความต่างกันของปรหมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านเนื้อหา สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๗ ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านเนื้อหา

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค	คัมภีร์วิมุตติมรรค
กสิณ ๑๐	กสิณ ๑๐ การขยายทำได้เพียงครั้งละกสิณเท่านั้น	กสิณสี่ ๔ อย่าง (วณณกสิณ) ขอดเยี่ยมที่สุด เพราะทำให้หลุดพ้น บรรลุความเป็นใหญ่ได้
อสุภะ ๑๐	โดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ ความเป็นสิ่งปฏิกูล ไม่สะอาด พบได้ทั้งในร่างกายคนที่ตายแล้ว และร่างกายคนที่ยังมีชีวิตอยู่	สิ่งที่เป็นอสุภะ ต้องเป็นร่างกายของคนที่ตายแล้วเท่านั้น

๓.๕.๒ ด้านการปฏิบัติ

๑. อสุภะ ๑๐ อย่าง

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ไม่ได้กล่าวระบุคำภานาไว้โดยตรง กล่าวถึงแต่การพิจารณาซากศพ โดยอาการต่าง ๆ เช่น วิทฺธิทกสัณฺญา เป็นการกำหนดขึ้นส่วนร่างกายที่กระจัดกระจายเพราะถูกตัดด้วยดาบหรือถูกโยนทิ้งไว้ กำหนดนิมิตโดยมองดูหูทั้ง ๒ ข้าง หรือนิ้วมือ ๒ นิ้ว ที่ถูกตัดออกจากร่างกาย นิมิตที่กำหนดจึงปรากฏต่างกันเพียง ๑ นิ้วหรือ ๒ นิ้ว หรือวิกขิตตกสัณฺญาเป็นการกำหนดอวัยวะที่กระจัดกระจายไปที่โน้นที่นี่ กำหนดนิมิตโดยรวบรวมอวัยวะทุกส่วนที่กระจัดกระจายไปทางโน้นทางนี้มารวมไว้ในที่เดียวกัน ให้อยู่ห่างกันประมาณ ๒ นิ้ว ดังนั้น แม้จะไม่มีระบุคำภานาไว้ แต่การพิจารณาก็เป็นในแนวทางเดียวกัน คือพิจารณาซากศพ โดยความเป็นสิ่งที่ไม่งาม ปฏิกูล

^{๓๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๘-๒๔๙.

๒. โกฎฐาบัญญัติ

ส่วนที่แตกต่างกัน คือรายละเอียดปลีกย่อยในการพิจารณาการ ๓๒ จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค นอกจากจะกล่าวถึงอุคคหโกศล ๙ ประการแล้ว ยังกล่าวถึงมนสิการโกศล หรือวิธีการกำหนดอาการ ๓๒ ในใจโดยวิธีการ ๑๐ วิธีคือ

- ๑) มนสิการโดยลำดับ คือกำหนดอาการ ๓๒ ไปทีละอาการไม่ข้ามลำดับ
- ๒) มนสิการโดยไม่เร่งนัก
- ๓) มนสิการโดยล่วงบัญญัติเสีย คือไม่ต้องกำหนดว่า เกสา โลมา เป็นต้น
- ๔) มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน คือกำหนดอาการใดอาการหนึ่งเพื่อกำจัดความฟุ้งซ่าน
- ๕) มนสิการโดยปล่อยลำดับ คือเมื่อมนสิการโดยอนุโลมตั้งแต่ เกสา เรื่อยไป จนถึง มุตุต หรือเมื่อมนสิการโดยปฏิโลม ตั้งแต่ มุตุต จนถึง เกสา อาการใดที่ปรากฏชัด ก็มนสิการอาการนั้น ส่วนที่ไม่ปรากฏชัดก็ละทิ้งไป

๖) มนสิการโดยอัปนา คืออาการใดที่ปรากฏชัด อาการนั้น จะช่วยให้ได้อัปนาสมาธิ

๗) มนสิการโดยอธิจิตตสูตร คือพึงมนสิการนิมิต ๓ อย่างคือ สมาธินิมิต ปัคคหนิมิต และอุเบกขานิมิต

๘) มนสิการตามสติภาวสูตร คือความสงบของจิตจะเกิดขึ้นได้โดยอาศัยการข่มจิต การระคองจิต การทำจิตให้ร่าเริง การวางจิตเฉย ๆ การน้อมจิตไปในธรรมอันประณีต และความเป็นผู้ยินดียิ่งในพระนิพพาน

๙) มนสิการโดยโพชฌังคโกศลสูตร เกี่ยวกับการเจริญโพชฌังค ๗ คือเมื่อจิตหดหู่ ควรเจริญ ธรรม-วิยสัมโพชฌังค วิริยสัมโพชฌังค และปีติสัมโพชฌังค หรือหากเมื่อจิตไม่ร่าเริงยินดี เพราะความเพียรอ่อน หรือไม่มีความสงบ ควรพิจารณาสิ่งที่ทำให้จิตเกิดความสังเวช เช่น ความแก่ เจ็บ ตาย

นอกจากนี้แล้ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงการกำหนดอาการ ๓๒ โดยกำหนดอาการ ๓๒ โดยสี่ สันฐาน ทิศ โอกาส การตัดตอน และกำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิกุศล ๕ อย่างคือ ปฏิกุศลโดยสี่ ปฏิกุศลโดยสันฐาน ปฏิกุศลโดยกลิ่น ปฏิกุศลโดยที่อยู่ และปฏิกุศลโดยโอกาส

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงการน้อมใจนี้ลักษณะของกายโดยวิธีการ ๑๓ อย่างคือ

๑) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยเมล็ดพันธุ์ คือกายนี้เกิดมาจากเมล็ดพันธุ์ ที่ไม่บริสุทธิ์คือมารดาบิดา

๒) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยสถานที่ ที่เก็บสะสมความไม่บริสุทธิ์ มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด นอนขวางในครรภ์จากซ้ายไปขวา ฟังกระดูกสันหลังของมารดา หุ้มห่อด้วยเยื่อที่ไม่บริสุทธิ์

๓) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยปัจจัย คือกายนี้ ไม่ได้รับการเลี้ยงดูด้วยทอง เงิน หรือเพชร ไม่ได้เติบโตขึ้นโดยแก่นจันทร์หรือกฤษณาเป็นต้น แต่กายนี้เติบโตในครรภ์มารดา ประกอบด้วย

น้ำมูก น้ำลาย และน้ำตาที่มาราดกลืนเข้าไป ถูกพอกเลี้ยงด้วยอาหารและเครื่องคั้นที่มีกลิ่นเหม็นที่เกิดในในครรภ์มารดา ข้าว นมสด ถั่ว น้ำมูก น้ำลาย เสมหะที่มาราดกลืนเข้าไป สร้างส่วนประกอบของกายนี้ กายนี้จึงถูกพอกเลี้ยงขึ้นมาโดยอาศัยของเหลวมีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด

๔) การน้อมนิกลักษณะของกายโดยการชิมร่ำ คือกายนี้เปรียบเหมือนกระสอบผิวหนังที่มีรู เป็นจำนวนมาก เพื่อดำยเทของไม่สะอาดและน้ำปัสสาวะ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดและน้ำมูตร เป็นที่รวมของน้ำและอาหารที่บริโภคเข้าไป เป็นที่รวมของน้ำมูก น้ำลาย ของไม่สะอาดและน้ำมูตร ของไม่สะอาดต่าง ๆ เหล่านี้ ชิมร่ำออกจากปากแผลทั้ง ๕

๕) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยการปรุงแต่งตามลำดับ คือกายนี้เกิดขึ้นมาตามลำดับ ตามสมควรแก่กรรมที่ทำไว้ในอดีต ตั้งแต่สัปดาห์แรกที่เป็นกลดะ จนถึงร่างกายมีความสมบูรณ์ดีทุกอย่าง

๖) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยหมู่หนอน คือกายนี้ถูกหมู่หนอน ๘๐,๐๐๐ ขอนไซ ทั้งตามเส้นผม กะโหลกศีรษะ มันทมอ งวงตา จมูก ลิ้น โคนลิ้น ฟัน โคนฟัน ลำคอ ก้านคอ ตามเส้นขนตามตัว ตามเล็บ ผิวหนัง กระบังลม เนื้อ เลือด เอ็นในร่างกาย เส้นโลหิต กระดูก ไขข้อ ม้าม หัวใจ ไชมัน กระเพาะ ปัสสาวะ ท้อง ลำไส้เล็ก ลำไส้ใหญ่ น้ำดี น้ำลาย เหงื่อ น้ำมัน ส่วนหน้าของร่างกาย ด้านหลัง ด้านซ้าย ขวา รวมไปถึงทวารช่วงล่าง

๗) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยที่ต่อ คือ กระดูกเท้าเชื่อมต่อกับกระดูกหน้าแข้ง กระดูกหน้าแข้งเชื่อมต่อกับกระดูกต้นขา กระดูกต้นขาเชื่อมต่อกับกระดูกสะโพก กระดูกสะโพกเชื่อมต่อกับกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังเชื่อมต่อกับกระดูกสะบัก กระดูกสะบักเชื่อมต่อกับกระดูกแขน กระดูกแขนเชื่อมต่อกับกระดูกคอ กระดูกคอเชื่อมต่อกับกะโหลกศีรษะ กะโหลกศีรษะเชื่อมต่อกับกระดูกแก้ม กระดูกแก้มเชื่อมต่อกับฟัน กายที่ไม่สะอาดนี้ ถูกรักษาไว้อย่างมั่นคงและสมบูรณ์ด้วยที่ต่อคือกระดูก และที่หุ้มคือผิวหนัง อย่างนี้ กายนี้เกิดจากกรรมไม่มีใครสร้างกายนี้

๘) การน้อมถึงลักษณะของกายโดยเป็นที่รวม กระดูกศีรษะมี ๕ ท่อน กระดูกคาง ๒ ท่อน ฟัน ๓๒ ซี่ กระดูกคอ ๗ ท่อน กระดูกซี่โครง ๑๔ ซี่ กระดูกซี่ข้าง ๒๔ ซี่ กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน กระดูกสะโพก ๒ ท่อน กระดูกมือ ๖๔ ท่อน กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน กระดูกอ่อนที่อยู่ติดกับเนื้อ ๖๔ ท่อน กระดูก ๓๐๐ ท่อนเหล่านี้ และเส้นเอ็น ๘๐๐ หรือ ๙๐๐ เส้น เชื่อมต่อกันและกัน กล้ามเนื้อ ๙๐๐ ซีน ผิวหนังมี ๑๗,๐๐๐ ซีน เส้นผม ๘,๐๐๐,๐๐๐ เส้นเส้นขน ๘๘,๐๐๐ เส้นช่องตามร่างกาย ๖๐ ช่อง หมู่หนอน ๘๐,๐๐๐ ตัวน้ำดี น้ำลาย และมันทมอแต่ละอย่างคติน้ำหนักเป็น “ปตละ” และเลือดมีน้ำหนัก ๑ อัถตะ สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ทั้งหมด และรูปต่าง ๆ เป็นเพียงกองของสิ่งที่ไม่สะอาด เป็นที่รวมของมูตร และเรียกว่า กาย

๙) การน้อมนิกลักษณะของกายโดยความเป็นของปฏิภูม คือไม่สะอาด หกไม่ดูแลเอาใจใส่

๑๐) การน้อมนิกลักษณะของกายโดยความไม่บริสุทธิ์ คือกายไม่สะอาด

๑๑) การน้อมนึกลักษณะของกายโดยอิงอาศัยกัน คือเพราะอาศัยกายนี้ ความสกปรกและโรคทั้งหลายจึงเกิดขึ้น โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคในร่างกาย โรคที่ศีรษะ โรคที่ปาก และฟัน อาการเจ็บคอ การขาดลมหายใจ ความร้อนและหนาว อาการปวดในช่องท้อง โรคหัวใจ โรคลมบ้าหมู โรคท้องเฟ้อ โรคท้องร่วง และการอาเจียน โรคเรื้อน โรคคอพอก ไขเถื่อนออก โรคหิด ฝิฉาย โรคผิวหนัง ปวดเมื่อย โรคติดต่อ โรคหนองใน โรคหัด และโรคอื่น ๆ ทำความลำบากให้กายนี้ไม่มีที่สิ้นสุด

๑๒) การน้อมนึกลักษณะของกายโดยไม่รู้จักตอบแทนบุญคุณ คือกายนี้ บุคคลเตรียมอาหารที่มีรสอร่อย เครื่องดื่มและบริโภคลสิ่งเหล่านี้ไว้ อาบน้ำ พรมกายด้วยน้ำหอม สวมเสื้อผ้าสำหรับนอนและนั่ง คอยรับใช้ร่างกายของตนอย่างนี้ แต่ในทางตรงกันข้าม กายนี้ซึ่งเปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีพิษกลับไม่สำนึกบุญคุณ ดำเนินไปสู่ความแก่ ความเจ็บ ความตาย กายเหมือนเพื่อนสนิทที่ไม่รู้จักตอบแทนบุญคุณ

๑๓) การน้อมนึกลักษณะของกายโดยข้อจำกัด คือกายนี้ถูกไฟเผา หรือถูกสัตว์ร้ายกลืนกิน หรือถึงความเสื่อม

ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๘ ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค	คัมภีร์วิมุตติมรรค
อสุภะ ๑๐	อสุภะแต่ละข้อ มีค่าปริกรรมแยกกันชัดเจน ตามลักษณะอสุภะ เช่น ศพที่พองขึ้นอืด ปริกรรมว่า อุทุมมटकัม ปฏิกูล	ไม่มีค่าภาวนาปริกรรมโดยตรง เป็นการพิจารณาไปตามลักษณะของอสุภะที่ปรากฏ พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล
โกฏฐาสบัญญัติ	กำหนดพิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกาย โดยสี่ สัณฐาน ทิส โอกาส การตัดตอน และกำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ อย่างคือ ปฏิกูลโดยสี ปฏิกูลโดยสัณฐาน ปฏิกูลโดยกลิ่น ปฏิกูลโดยที่อยู่ และปฏิกูลโดยโอกาส	พิจารณาร่างกายของตนโดยลักษณะอาการ ๑๓ คือโดยความเป็นเมล็ดพืช, โดยสถานที่, โดยปัจจัย, โดยรั่วซึม, โดยการปรุงแต่งตามลำดับ, โดยหมู่นอน, โดยที่ต่อ, โดยที่รวม, โดยปฏิกูล, โดยไม่บริสุทธิ์, โดยอิงอาศัยกัน, โดยแทนคุณ และโดยข้อจำกัด

๓.๕.๓ ผลการปฏิบัติ

๑. กสิณ ๑๐

๑) **ปฐวีกสิณ** คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ได้อภิกายตนะ คือข่มธรรมที่เป็นข้าศึก ข่มอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เกิดขึ้นในใจได้ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า นิमितเกิดขึ้นได้ง่ายเพราะการเจริญกัมมัฏฐานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ การทำงานของจิตไม่ติดขัดไม่ว่าเวลาไหน ระลึกชาติได้ มีฤทธิ์ได้โลกียอภิญญา อยู่เป็นสุข และอยู่ใกล้ประตูแห่งอมตะ

๒) **อาโปกสิณ** คัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้น้ำพุ่งออกมาจากร่างกายของตน ทำให้ปรากฏเหมือนมหาสมุทรได้ และมองเห็นน้ำในที่ทุกแห่ง

๓) **เตโชกสิณ** ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า ทำฝนถ่านเพลิงให้เกิดขึ้น ล้างไฟด้วยไฟ และคราวในปรินิพพาน ทำสรีระให้ไหม้ได้ด้วยเตโชธาตุ คัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวว่า ทำลายแสงสว่างของรูปอื่น ๆ ได้และสามารถมองเห็นไฟได้ทุกที่

๔) **วಾಯุกสิณ** ทำความเย็นให้เกิดขึ้นได้

๕) **นิลกสิณ** ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้มืดไปได้ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวไว้ว่า บรรลุความหลุดพ้นจากสิ่งสวขงาม ได้รับฐานะคือความเป็นใหญ่ เช่น ดอกไม้สีเขียวและมองเห็นสีเขียวในทุกสถานโดยอาศัยการปฏิบัติในนิลกสิณ

๖) **ปีตกสิณ** ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า สามารถเนรมิตรูปสีเหลืองได้น้อมใจลงอธิษฐานให้เป็นทองได้ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวว่า สามารถบรรลุความหลุดพ้นจากสิ่งสวขงาม ได้รับฐานะคือความเป็นใหญ่เหนือสีเหลือง พิจารณาสีเหลืองนานาชนิดเหมือนดอกกระถินการ์ และผู้ปฏิบัติปีตกสิณ ย่อมมองเห็นสีเหลืองในทุกสถานที่

๗) **โลหิตกสิณ** ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า เนรมิตรูปสีขาวขึ้นมาได้ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า สามารถบรรลุความหลุดพ้นจากสิ่งสวขงาม ได้รับฐานะคือความเป็นใหญ่เหนือสีขาว ทำให้เกิดตาทิพย์ โดยอาศัยโอทาทกสิณ และผู้ปฏิบัติโอทาทกสิณ ย่อมมองเห็นสีขาวปรากฏในทุกสถาน

๘) **โอทาทกสิณ** คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า เนรมิตรูปสีขาวขึ้นมาได้ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า สามารถบรรลุความหลุดพ้นจากสิ่งสวขงาม ได้รับฐานะคือความเป็นใหญ่เหนือสีขาว ทำให้เกิดตาทิพย์ โดยอาศัยโอทาทกสิณ และผู้ปฏิบัติโอทาทกสิณ ย่อมมองเห็นสีขาว ปรากฏในทุกสถาน

๙) **อากาสกสิณ (ปริจจินนาทาสกสิณ)** คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำสิ่งที่ลึกลับอยู่ให้เกิดเผยได้ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวไว้ว่า ไม่มีความกลัวใด ๆ

๒. อสุภะ ๑๐ หรืออสุภสังขยา ๑๐

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า เป็นผู้ไม่มีความคิดละโมภ ส่วนคัมภีร์ วิมุตติมรรค กล่าวว่า ได้สติภายในกายตน ได้อนิจจสังขยา คือความสำคัญหมายในความไม่เที่ยง มรณสังขยา ความสำคัญหมายในความตาย อยู่เป็นสุข และเข้าถึงอมตธรรม

๓. โภจนาบัญญัติ

ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า อาศัยสี่ต่าง ๆ แห่งโภจนาสะทั้งหลายมีผมเป็นต้น จะได้มาน ๕ และอภิญญา ๖ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า มีอนิจจสังขยา ทุกขสังขยา อนัตต-สังขยา และอสุภสังขยา บรรลุมาน ๔ อยู่เป็นสุข เข้าถึงความ เป็นอมตะ

๔. อัสดาสปีตาสบัญญัติ

ส่วนที่ต่างกันคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ตัดความวิตก เพราะเป็นธรรมละเอียด ประณีต ผู้สำเร็จรหัตผลโดยเจริญอานาปานสติเป็นบาท ย่อมกำหนดรู้ อายุสังขารของตนว่าจะอยู่ไป ได้สักเท่าไร และสามารถรู้กาลที่จะปรินิพพานได้ด้วย ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ทำบาปอกุศล ไม่ให้ปรากฏ และให้ดับไปทันทีที่เกิดขึ้น ไม่ประมาทในส่วนที่เกี่ยวกับกายและจักขุทวาร กายและจิต ไม่กระสับกระส่าย

๖. อาภาสบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในรูปมาน ๔ ทั้งสอง คัมภีร์กล่าวไว้แตกต่างกันคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความ ประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ผู้เจริญรูปมาน ๔ บังเกิดในรูปภูมิทั้ง ๔ มีอายุแตกต่างกันคือ ผู้ปฏิบัติในอาภาสญาณจนฌาน หลังจากตาย จะไป บังเกิดในอาภาสญาณจนภูมิ มีอายุประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัลป์

๗. นัตถิภาวบัญญัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในรูปมาน ๔ ทั้งสอง คัมภีร์กล่าวไว้แตกต่างกันคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความ ประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติในอา กิณัญญจนฌาน หลังจากตาย จะไปบังเกิดในอาภิญญจนฌานภูมิ มีอายุประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัลป์

ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านผล การปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๕ ความต่างกันของบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ด้านผลการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	กัมภีร์วิสุทธิวรรค	กัมภีร์วิมุตติวรรค
ปฐมกสิณ	ข่มธรรมอันเป็นข้าศึก ข่มอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เกิดขึ้น	เกิดปัญญาง่าย, จิตทำงานไม่ติดขัด, ได้โลกียอภิญา, อยู่เป็นสุข, อยู่ใกล้ประต้อมตะ
อาโปกสิณ	ดำลงในดิน, โผล่ขึ้นจากดินได้ง่าย	ทำให้น้ำพุ่งออกจากกายได้, มองเห็นน้ำทุกหนทุกแห่ง
เตโชกสิณ	เนรมิตฝนถ่านเพลิง, ล้างไฟด้วยไฟ, เวลาปรินิพพาน เข้าเตโชสมาบัติเผาร่างกายได้	ทำลายแสงสว่างของรูปอื่น ๆ ได้, มองเห็นไฟในทุกที่
วಾಯุกสิณ	-	ทำความเย็นให้เกิดขึ้นได้
นీลกสิณ	ทำให้มีดไปได้	บรรลุลหุคพ้นจากสิ่งสวยงาม, ได้รับความเป็นใหญ่, มองเห็นสีเขียวในทุกสถาน
ปีตกสิณ	สามารถเนรมิตรูปสีเหลืองได้ น้อมใจลงอธิษฐานให้เป็นทองได้	บรรลุลหุคพ้นจากสิ่งสวยงาม, ได้รับความเป็นใหญ่, ย่อมมองเห็นสีเหลืองในทุกสถานที่
โลหิตกสิณ	-	มองเห็นสีแดงทุกที่
โอทาตกสิณ	ว่าเนรมิตรูปสีขาวขึ้นมาได้	บรรลุลหุคพ้นจากสิ่งสวยงาม, ได้รับความเป็นใหญ่เหนือสีขาว ทำให้เกิดดาทิพย์ โดยอาศัย โอทาตกสิณ, ย่อมมองเห็นสีขาว ปรากฏในทุกสถาน
อากาศกสิณ	ทำสิ่งลึกลับให้เปิดเผยได้	ไม่มีความกลัวใด ๆ
อสุระ ๑๐	ไม่มีความคิดละโมภ	ได้สติภายในกายตน ได้อนิจจสัญญา คือความสำคัญหมายในความไม่เที่ยง มรณสัญญา ความสำคัญหมายในความตาย อยู่เป็นสุข และเข้าถึงอมตธรรม

โกฏฐาสบัญญัติ	อาศัยสี่ต่าง ๆ แห่งโกฏฐาสะทั้งหลายมี ผมเป็นต้น จะได้มาน ๕ และอภิญญา ๖	มีอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตต-สัญญา และอสุกสัญญา บรรลุมาน ๔ อยู่เป็นสุข เข้าถึงความเป็นอมตะ
อัสสาสปีสสาส- บัญญัติ	ตัดความวิตก เพราะเป็นธรรมละเอียด ประณีต, ผู้สำเร็จจอร์หัตผลโดยเจริญ อานาปานสติเป็นบาท ย่อมกำหนดรู้ อายุสังขารของตนว่าจะอยู่ไปได้สัก เท่าไร และสามารถรู้กาลที่จะ ปรินิพพานได้ด้วย	ทำบาปอกุศลไม่ให้ปรากฏ และให้ดับ ไปทันทีที่เกิดขึ้น ไม่ประมาทในส่วนที่ เกี่ยวกับกายและจักขุทวาร กายและจิต ไม่กระสับกระส่าย
อากาศบัญญัติ	ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความ ประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่าง ง่ายดาย	ผู้เจริญอรุณุปมาน ๔ บังเกิดในอรุณภูมิ ทั้ง ๔ มีอายุแตกต่างกันคือ ผู้ปฏิบัติใน อากาศานัญจายตนฌาน หลังจากตาย จะไปบังเกิดในอากาศานัญจายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัลป์
นัตถิภาวบัญญัติ	ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความ ประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่าง ง่ายดาย	ผู้ปฏิบัติในอภิญญัจญายตนฌาน หลังจากตาย จะไปบังเกิดในอ ภิญญัจญายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัลป์

๓.๖ ความต่างกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒

๓.๖.๑ ด้านเนื้อหา

๑. พุทธานุสสติ

ประเด็นที่ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้แตกต่างกัน ก็คือการนิยามความหมายของพุทธานุสสติ ซึ่งบาง
ข้อมีความหมายกว้างแคบกว่ากัน เช่น พุทธานุสสติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวความหมายไว้ดังนี้
๑) ผู้เสด็จไปอย่างคิงามด้วยอริยมรรค ไม่มีติดขัดในทิศต่าง ๆ ๒) ผู้เสด็จไปสู่ฐานะอันดีคืออมตมหา
นิพพาน ๓) ผู้เสด็จไปโดยชอบ คือไม่กลับมาหากิเลสที่ละได้แล้ว เสด็จไปทำประโยชน์แก่ชาวโลก และ

ไม่ข้องแหวะที่สุดโต่ง ๒ คู่คือ อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ กับกามสุขะและอัตตกิลมณะ ๔) ผู้ตรัสโดยชอบ คือตรัสเฉพาะวาทะที่ควรในฐานะอันควร^{๓๕}

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวความหมายของ สุกโต ไว้ดังนี้ ๑) ผู้ทรงบรรลุถึงทางที่ดี ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก ๒) ผู้เสด็จไปดีแล้ว เพราะไม่มีใครสามารถเปลี่ยนแปลงคำสอนพระองค์ได้ คำสอนของพระองค์เป็นสัจจะ มีประโยชน์ และไม่มากไม่น้อยเกินไป^{๓๖}

นอกจากพุทธคุณบทว่า สุกโต แล้ว ยังพุทธคุณอีกข้อที่กล่าวไว้ต่างกันคือ พุทธคุณว่า ภควา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้นามว่า ภควา เพราะว่า ๑) เพราะทรงเป็นผู้มีโชค ๒) เพราะเป็นผู้เสวยที่สัจ ๓) เพราะเป็นผู้มีส่วนควรได้รับจุติปัจจัยหรือมีส่วนแห่งธรรม ๔) เพราะเป็นผู้จำแนกธรรม ๕) เพราะได้ทรงทำการหักกิเลสบาปกรรม ๖) เพราะทรงเป็นครู ๗) เพราะทรงเป็นผู้มีบุญบารมี ๘) เพราะทรงเป็นผู้อบรมพระองค์ดีแล้ว ด้วยฉวยธรรมเป็นอันมาก และ ๙) เพราะเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ^{๓๗}

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวความหมายของ ภควา ไว้ดังนี้ ๑) ผู้ควรได้รับการยกย่องจากชาวโลก ๒) ผู้บรรลุอริยสัจ ๓) ผู้ควรแก่ของถวาย ๔) ผู้ได้รับความดีสูงสุด ๕) ผู้ทรงเป็นเจ้าของมรรคสัจ^{๓๘} อย่างไรก็ตาม แม้ทั้งสองคัมภีร์จะกล่าวไว้แตกต่างกัน แต่ความหมายก็เป็นไปในทางเดียวกัน อาจจะต่างกันในส่วนของการละเอียดเท่านั้น

๒. รัชมานุสสติ

ทั้งสองคัมภีร์พูดถึงคำว่า ธรรม ไว้แตกต่างกัน กล่าวคือในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า คำว่า ธรรมที่ใช้ในธรรมคุณ หมายถึงปริยัติธรรม และโลกุตตรธรรม โดยธรรมคุณบทแรก ที่ว่าพระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว หมายถึงปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม เป็นธรรมที่มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ บริบูรณ์และบริสุทธิ์สิ้นเชิง หรือมีความสมบูรณ์ทั้งในด้านความหมายทางภาษาและความหมายในทางหลักธรรม ไม่มีวิปริตคลาดเคลื่อน ตรัสไว้อย่างไรก็เป็นอย่างนั้น ไม่เฉพาะปริยัติธรรมเท่านั้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว แม้แต่โลกุตตรธรรมก็ตรัสไว้ดีแล้วเช่นกัน เพราะพระองค์ได้แสดงหลักปฏิบัติเพื่อไปสู่นิพพาน ธรรมคุณที่เหลืออีก ๕ ประการ หมายถึงเฉพาะโลกุตตรธรรมเท่านั้น^{๓๙}

^{๓๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๕-๒๖๐.

^{๓๖} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๓๘.

^{๓๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๖๕.

^{๓๘} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๓๗.

^{๓๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๓.

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวความหมายของคำว่า ธรรม ไว้ว่า หมายถึง ความดับ หรือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้บรรลุดังนิพพาน ความดับมีความหมายว่า การทำลายกิจกรรมทุกอย่าง การละกิเลสทุกอย่าง การกำจัดตัณหา ความเป็นผู้บริสุทธิ์และสงบ ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับหรือนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘^{๔๐}

๓. จตุตถอรุณาน

ประเด็นที่แตกต่างกันในสองคัมภีร์คือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จัดอรูปกัมมัญฐานไว้หมวดหนึ่งต่างหาก ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค พุทธังอรุณกัมมัญฐาน ๒ ข้อแรกไว้ในส่วนของกสิณ เป็นเพราะว่าอรูปกัมมัญฐาน เป็นการกำหนดภาวะที่เป็นอรุณธรรมเป็นอารมณ์ ซึ่งจะใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ ๘ อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว โดยจัดอรูปกัมมัญฐาน ๒ ข้อแรก เป็นกัมมัญฐานที่เกี่ยวข้องกับกสิณ คือปริจจณินากาสกสิณ

ความต่างกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านเนื้อหา สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑๐ ความต่างกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ด้านเนื้อหา

กัมมัญฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค	คัมภีร์วิมุตติมรรค
พุทธานุสสติ	สุคโต หมายถึง ๑) ผู้เสด็จไปอย่างดีงามด้วยอริยมรรค ๒) ผู้เสด็จไปสู่ฐานะอันดี ๓) ผู้เสด็จไปโดยชอบ ๔) ผู้ตรัสโดยชอบ ภควา หมายถึง ๑) เป็นผู้มิมีโชค ๒) เป็นผู้เสพที่สังัด ๓) เป็นผู้ควรได้รับ จตุปัจจัย ๔) เป็นผู้จำแนกธรรม ๕) ผู้เผากิเลสบาปธรรม ๖) ทรงเป็นครู ๗) เป็นผู้มิบุญบาป ๘) ผู้อบรมพระองค์ดีแล้ว ๙) ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ	สุคโต หมายถึง ๑) ผู้ทรงบรรลุดังทางที่ดี ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก ๒) ผู้เสด็จไปดีแล้ว ไม่มีใครสามารถเปลี่ยนแปลงคำสอนพระองค์ได้ ภควา มีความหมาย ๕ อย่างคือ ๑) ผู้ควรได้รับการยกย่องจากชาวโลก ๒) ผู้บรรลุดุริยสัง ๓) ผู้ควรแก่ของถวาย ๔) ผู้ได้รับความดีสูงสุด ๕) ผู้ทรงเป็นเจ้าของมรรคตั้ง

^{๔๐} พระอุปติสสะเถระ, วิมุตติมรรค , แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

ธัมมานุสสติ	คำว่า ธรรม ในธรรมคุณ ๖ หมายถึง ทั้งปรียัติธรรมและโลกุตตรธรรม โดยที่พระธรรมคุณบทแรก เป็นทั้งปรียัติธรรมและโลกุตตรธรรม ส่วนที่เหลืออีก ๕ บท เป็นโลกุตตรธรรม	ธรรม มีความหมายว่า ความดับ ทำลาย กิจกรรมทุกอย่าง การละกิเลสทุกอย่าง การกำจัดค้นหา ความเป็นผู้บริสุทธิ์ และสงบ หรือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้บรรลุถึงนิพพาน ความดับมีความหมายว่า ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับหรือนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมิ้องค์ ๘
จตุตถอรุพณาน	จัดรูปกัมมัฏฐานไว้หมวดหนึ่งต่างหาก	พูดถึงอรุพกัมมัฏฐาน ๒ ข้อแรกไว้ในส่วนของกสิณ เกี่ยวข้องกับกสิณ คือ ปริจจินนาภาสกสิณ

๓.๖.๒ การปฏิบัติ

๑. พุทธานุสสติ

ประเด็นที่ต่างกันคือ ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่า การเจริญพุทธานุสสติ นอกจะระลึกถึงพุทธคุณ ๘ ประการ ข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ควรระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า โดยวิธีทาง ๔ ประการคือ ๑) ระลึกถึงการที่พระองค์เสด็จมายัง โลกนี้ด้วยความเพียรพยายามในอดีต มีบารมี ประพฤติ ประโยชน์แก่ชาวโลก ระลึกถึงพระกรุณาคุณต่อชาวโลก รวมไปถึงระลึกถึงเรื่องในอดีตชาติของพระองค์ ๒) ระลึกถึงความดีคือการเสวยสละของพระผู้มีพระภาคเจ้าในอดีตชาติ ๓) ระลึกถึงคุณธรรมของพระองค์ ๓ หมวดคือ ทศพลญาณ ๑๐ พุทธญาณ ๑๔ และพุทธธรรม ๑๘ ประการ ๔) ระลึกถึงประโยชน์ที่พระพุทธเจ้าทำให้แก่โลก พระองค์ทรงบำเพ็ญความดีทุกอย่าง มีพระกรุณาต่อสัตว์อย่างไม่มีการประมาณ ทำให้ชาวโลกได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

๒. ธัมมานุสสติ

ประเด็นที่ต่างกันคือ ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่า การเจริญธัมมานุสสติ นอกจะระลึกถึงธรรมคุณ ๖ ประการ ข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ควรระลึกถึงคุณของพระธรรมโดยวิธีอื่น ๆ คือ พระธรรมนั้น เป็นดวงตา เป็นความรู้ เป็นความสงบ เป็นทางที่นำไปสู่อมตนิพพาน เป็นการหลีกออก เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกให้บรรลุถึงความดับทุกข์ เป็นหนทางแห่งความเป็นทิพย์หรือคุณวิเศษ เป็นการไม่ถอยกลับ เป็นสิ่งประเสริฐสุด เป็นการไม่กระทำ เป็นความสงบ เป็นความวิเศษ พระธรรมไม่ใช่

เวทมนต์คาถา เป็นอารมณ์ที่ขอดีเยี่ยมที่สุดสำหรับจิตของวิญญูชน พระธรรมเป็นการก้าวไปสู่ฝั่งโน้นเป็นที่พึง

๓. สังฆานุสสติ

ประเด็นที่ต่างกันคือ ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่า การเจริญสังฆานุสสติ นอกจากจะระลึกถึงโดยวิธีดังกล่าวแล้ว ควรระลึกถึงโดยวิธีการดังต่อไปนี้คือ หมู่อภิกษุนี้เป็นการรวมกลุ่มที่ขอดีเยี่ยมและดีที่สุด หมู่อภิกษุนี้ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

๔. สีลานุสสติ

ประเด็นที่ต่างกันคือ ในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่า การเจริญสีลานุสสติ นอกจากจะระลึกถึงโดยวิธีดังกล่าวแล้ว ควรระลึกถึงโดยวิธีการดังต่อไปนี้คือ ศีลเป็นความสุขที่ปราศจากความคับแค้น บริษัทธิ่น่าเคารพ สมบัติคือศีลเป็นสมบัติที่ปลอดภัย อาณิสงส์ของศีลท่านแสดงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาอาณิสงส์ของศีลโดยวิธีดังกล่าวแล้ว เพราะมีสติและศรัทธา จิตจึงไม่ถูกรบกวน เมื่อจิตไม่ถูกรบกวน ย่อมทำลายนิรวณ เกิดองค์ฌาน บรรลุอุปปาจารฌาน

๕. อุปสมานุสสติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงอุปสมานุสสติไว้ว่า เป็นการระลึกถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมที่สงบ เป็นที่ระงับทุกข์ทั้งปวง โดยระลึกดังนี้ว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่สร้างมา กำจัดความกระหาย ถ่ายถอนความอาลัย ตัดวัฏฏะ สิ้นต้นเหตุ ต่ำรากต้นเหตุ ดับต้นเหตุ และออกไปจากต้นเหตุเครื่องร้อยรัด

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงอุปสมานุสสติ ไว้ว่า เป็นการนำเอาภิกษุที่บรรลุความสงบมาเป็นอารมณ์ในการระลึกถึง คือระลึกว่า เมื่อภิกษุเข้าถึงปฐมฌาน ย่อมทำลายนิรวณ เข้าถึงทุติยฌาน ทำลายวิตกและวิจารณ์ เข้าถึงตติยฌาน ทำลายปีติ เข้าถึงจตุตถฌาน ทำลายสุข เข้าถึงอาภาสอันญายตนะ ทำลายรูปสัญญา ปฏิมสัญญา และนาคตตสัญญา เข้าถึงวิญญูณญายตนะ ทำลายทำลายอาภาสอันญายตนะ เข้าถึงอาภิกขัญญายตนะ ทำลายวิญญูณญายตนะ เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ทำลายอาภิกขัญญายตนะ เข้าถึงสัญญาเวทยิตถิโรธ ทำลายสัญญาและเวทนา เมื่อบรรลุโสดาปัตติผล ทำลายสังโยชนคือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัทัพพตปรามาส บรรลุสกทาคามีผล ทำลายกิเลสคือราคะ โทสะ โมหะอย่างหยาบ บรรลุอนาคามีผล ทำลายราคะ โทสะ โมหะอย่างละเอียด บรรลุอรหัตผลแล้ว ทำลายกิเลสได้ทั้งหมด เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว ทำลายทุกข์

อุปสมานุสสติในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หมายเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ในการระลึกถึง ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค หมายเอาภาวะที่ภิกษุได้บรรลุความสงบอย่างใดอย่างหนึ่ง หรืออาการที่ละกิเลสได้ในแต่ละช่วงมาเป็นอารมณ์ในการระลึก ตั้งแต่ได้บรรลุรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล

๖. จตุธาตุววัฏฐาน

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ไม่ได้จัดการกำหนดธาตุ ๔ ออกเป็น ๔ อย่างเหมือนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่กล่าวรวม ๆ กันไป โดยกล่าวถึงธาตุทั้ง ๔ แบบจัดหมวดหมู่ คือธาตุดิน มี ๒๐ ธาตุน้ำ มี ๑๒ ธาตุไฟมี ๔ ธาตุลมมี ๖ รวมเป็นอาการ ๔๒ การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดาร ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ละเอียดกว่า การกำหนดธาตุ ๔ แบบพิสดารตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีรายละเอียดพอสรุปได้ ดังนี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวการกำหนดธาตุ ๔ โดยพิสดาร แตกต่างไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค ๔ วิธีคือ

๑) โดยความแปลกกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก คือธาตุภายในเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุ วิญญาณุติ และอินทรีย์ทั้งหลาย มีอริยาบถ มีสมุฏฐานสี่ ส่วนธาตุภายนอกตรงกันข้ามกับธาตุในที่กล่าวแล้ว

๒) โดยรวมส่วนที่เหมือนกันเข้าด้วยกัน ปฐวีธาตุส่วนที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกนี้ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วยกัน เพราะมีสมุฏฐานไม่ต่างกัน ปฐวีธาตุส่วนที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานก็อย่างนั้น คือรวมเป็นอันเดียวกับธาตุนอกนี้ ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานด้วยกัน พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยรวม ที่เหมือนกันเข้าด้วยกัน

๓) โดยความเป็นปัจจัยของกันและกัน คือปฐวีธาตุอันอาโปช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ นั่นแหละเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ นั้น อาโปธาตุ ที่ตั้งอยู่ในปฐวีธาตุ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ นั่นแหละ เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกันแห่งมหาภูต ๓ นั้น เตโชธาตุ ที่ตั้งอยู่ในปฐวีธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพยุงไว้ นั่นแหละ เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องทำให้อุ่นแห่งมหาภูต ๓ นั้น วาโยธาตุ ที่ตั้งอยู่ในปฐวีธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยทำให้อุ่นไว้ นั่นแหละ เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องพยุงไว้แห่งมหาภูต ๓ นั้น

๔) โดยความไม่มีความคิดคำนึง คือในธาตุ ๔ นั้น ปฐวีธาตุไม่รู้ว่าปฐวีธาตุ หรือว่าเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ จึงเป็นปัจจัยของมหาภูต ๓ นั้น แม้มหาภูต ๓ นอกนี้ ก็ไม่รู้ว่าปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งตน จึงเป็นปัจจัยแห่งตน

ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวการกำหนดธาตุ ๔ โดยพิสดาร แตกต่างไปจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๒ วิธีคือ

๑) โดยอารมณ์ คือในปฐวีธาตุ ความคงที่เป็นอารมณ์ ในอาโปธาตุ การไหลเป็นอารมณ์ ในเตโชธาตุ การทำให้ลอยขึ้นเป็นอารมณ์ ในวาโยธาตุ การเคลื่อนไหวเป็นอารมณ์ อนึ่ง เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิด ในเบื้องต้น บุคคลเวลาก้าวเท้ายกเท้าข้างหนึ่งขึ้นต่อจากนั้น เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิด บุคคลจึงยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิดในเบื้องต้น บุคคลจึงนั่งหรือ

หลับ และเพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิด ต่อจากนั้น บุคคลลุกขึ้นและเดินไป เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิด ในเบื้องต้น ความหดหู่และเชื่องซึมจึงเกิดขึ้น เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิดในเบื้องต้น จึงมีความหนัก เพราะการรวมกันของธาตุ ๒ ชนิด จากนั้น จึงมีความเบา

๒) โดยความเป็นหุ่น คือเปรียบเหมือนนายช่างผู้เชี่ยวชาญเรื่องหุ่น แกะสลักไม้ ทำรูปจำลองมนุษย์มีความสมบูรณ์ในทุกส่วน เป็นรูปบุรุษหรือสตรี และทำให้มันเดิน เดินร่า นิ่ง หรือขัดสมาธิ โดยการดึงเชือก ด้วยวิธีดังกล่าว หุ่นเหล่านั้นเป็นร่างกาย นายช่างทำหุ่นคือกิเลสในอดีตที่เป็นเหตุให้กายนี้ถูกสร้างจนสมบูรณ์ เชือกคือเส้นเอ็น ดินเหนียวคือเนื้อ ลีฬาคือผิวหนัง ช่องทั้งหลายคืออากาศเพราะอาศัยเครื่องเพชร เลื่อยผ้า และเครื่องประดับ รูปเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าบุรุษและสตรี ความคิดแบ่งแยกว่าบุรุษและสตรีพึงทราบว่าเป็นการชักใยโดยวาโยธาตุ ด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปเหล่านั้น เดินอยู่ ออกไป เข้ามา ถูเข้า เหยียดออก สนทนาหรือพูด โดยมนุษย์หุ่นเหล่านี้ เกิดพร้อมด้วยวิญญาณธาตุ ตกอยู่ในอำนาจความโกรธ ความโสกเศร้า ความทุกข์ เพราะเหตุปัจจัยแห่งความโกรธและความเดือดร้อน พวกเขาหัวเราะสนุกสนานหรือเล่นด้วยกัน อาหารรักษาหุ่นเหล่านี้ไว้ และชีวิตินทรีย์ทำให้หุ่นเหล่านี้เดินไป ที่สุดแห่งชีวิตทำให้หุ่นแตกกระจัดกระจายถ้ากรรมกิเลสเกิดขึ้น หุ่นใหม่ก็จะเกิดขึ้นอีก การเกิดขึ้นครั้งแรกของหุ่นนั้น ไม่สามารถรู้ได้ จุดสุดท้ายของหุ่นนั้น ไม่มีใครสามารถมองเห็นได้เช่นเดียวกัน

ความต่างกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ในกัมมวิวัสุทธิมรรคและกัมมวิมุตติมรรค ด้านการปฏิบัติ สามารถเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑๑ ความต่างกันของปรมัตถกัมมัญฐาน ๑๒ ด้านการปฏิบัติ

กัมมัญฐาน	กัมมวิวัสุทธิมรรค	กัมมวิมุตติมรรค
พุทธานุสสติ	ระลึกถึงพุทธรูปล้วนทั้ง ๕ มี บทว่า ภควา เป็นต้น นำมาเป็นอารมณ์ในการบริกรรม	นอกจากระลึกถึงพุทธรูปล้วน ๕ แล้ว ยังระลึกถึงการบำเพ็ญบารมีมาแต่อดีต ของพระพุทธรองค์ ความเสียสละในอดีต คุณธรรมของพระองค์คือ ทศพลญาณ ๑๐ พุทธญาณ ๑๔ และ พุทธธรรม ๑๘ ประการ
ธัมมานุสสติ	ระลึกถึงพระธรรมคุณ ๖ ประการมี สุวากุขาโต ภควตา เป็นต้น	นอกจากพระธรรมคุณ ๖ แล้ว ยังระลึกพระธรรมว่า เป็นดวงตา เป็นความรู้ เป็นความสงบ นำไปสู่สมณนิพพาน เป็นการหลีกออก เป็นเครื่องให้บรรลู่ถึงความดับทุกข์ เป็นหนทางแห่งความเป็นทิพย์ หรือคุณวิเศษ

สังฆานุสสติ	ระลึกถึงสังฆคุณ ๖ มีสุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ เป็นต้น	ระลึกว่า หมู่ภิกษุนี้เป็นกลุ่มที่ยอดเยี่ยม และดีที่สุด ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ
สีลานุสสติ	ระลึกว่า ศีลของเราไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นต้น	ระลึกเพิ่มเติมว่า ศีลเป็นความสุขที่ปราศจากความคับแค้น สมบัติคือศีล เป็นสมบัติที่ปลอดภัย เป็นต้น
อุปमानุสสติ	ระลึกว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่สร้างมา กำจัดความกระหาย ถ่ายถอนความอาลัย ตัดวัฏฏะ สิ้นค้นหา สำนอกค้นหา ดับค้นหา ออกไปจาก ค้นหาเครื่องร้อยรัด	ระลึกถึงภิกษุผู้บรรลुरुพฌาน ๔ รูปฌาน ๔ บรรลุโสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตผล ทำลายกิเลสและกองทุกข์ได้หมดสิ้น
จตุชาตววัฏฐาน	กำหนดธาตุ ๔ โดยความไม่แปลกกัน ของธาตุภายใน-ภายนอก, โดยรวมรวม ส่วนที่เหมือนกันเข้ากันได้, โดยความเป็นปัจจัย, โดยไม่คิดคำนึง	โดยอารมณ์ โดยความเป็นหุ่น

๓.๖.๓ ผลการปฏิบัติ

๑. พุทธานุสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า จิตย่อมโน้มไปในพุทธานุสสติ โน้มไปในการบรรลุธรรมอันยอดเยี่ยม โน้มไปในการบรรลุพุทธคุณ เมื่อยังไม่บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า มีความสุข อยู่เป็นสุข ได้สืบทอดพุทธประเพณี และเข้าถึงอมตภาวะ

๒. สีลานุสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ฉลาดในการต้อนรับ ได้ความไพบลูย์แห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า เคารพในพระรัตนตรัย เคารพทาน มีสติ รักษาตนเองคุ้มครองคนอื่น และได้รับอานิสงส์ทุกอย่างที่เกิดจากการรักษาศีลทั้งหมด

๓. จาคานุสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า เป็นผู้มิอ้อหวั่นไหวในโลก มีปกติทำสมควรแก่เมตตากาวนา มากไปด้วยความปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า ส่วน

คัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ย่อมได้รับความสุขเพราะการสละ เพราะการสละจึงไม่มีความโลภ เป็นที่รักของผู้อื่น มีจิตประกอบด้วยกรุณา อยู่เป็นสุข และเข้าถึงเทวโลก

๔. เทวตานุสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่าเป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า สามารถได้รับสิ่งที่เทวดาในสวรรค์ปรารถนาและทรมานความภักดีให้ เป็นสุขในการรอเสวยผลบุญ เทวตานุสสติ ช่วยให้ปฏิบัติสัณฐานุสสติ และจาคานุสสติ อยู่เป็นสุข เข้าถึงเทวโลก

๕. มรณัสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า เป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์ ได้อนภริตีสัญญา คือความสำคัญหมายว่าไม่น่ายินดีในภพทั้งปวง สละความยินดีในชีวิตเสียได้ ในปัจจุบันถ้ายังไม่ได้จิรมรสมตธรรมตายไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า มีอายุยืน ไม่ยึดมั่นสิ่งทั้งหลาย อยู่เป็นสุข เข้าถึงอมตธรรม

๖. อุปสมานุสสติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ เมื่อยังไม่บรรลุธรรมที่ยิ่งขึ้นไป มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า สามารถทำความปรารถนาให้สำเร็จ มีใจเบิกบาน อยู่เป็นสุข เข้าถึงอมตภาวะ

๗. อาหารปฏิภูลสัญญา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ปราศจากความมัวเมา กินอาหารเพียงเพื่อต้องการให้ข้ามพ้นทุกข์ได้ เป็นผลดีต่อการเจริญกายคตาสติ เป็นผู้ปฏิบัติคล้อยตามอสุภะ หากยังไม่บรรลุนิพพานในชาตินี้ ก็ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า รู้จักลักษณะของคำข้าว รู้แจ้งรูปจันท์ รู้แจ้งความไม่บริสุทธิ์ อยู่เป็นสุข และเข้าถึงอมตภาพ

๘. จตุธาตุววัฏฐาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ถ้ายถอนสัตว์ตตสัญญา คือความสำคัญว่าเป็นสัตว์ บุคคลเสียได้ และมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า สภาพจิตย่อมผ่องใส สามารถทำกรรมทุกอย่างให้สมบูรณ์

๙. ทุตติยอรุปฌาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในอรุปฌาน ๔ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้แตกต่างกันคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความ

ประณีตในฉาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติในวิญญูญายตนฉาน หลังจากตาย จะไปบังเกิดในวิญญูญายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัลป์

๑๐. จตุตถอรุพฉาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวถึงผลการปฏิบัติในอรุพฉาน ๔ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้แตกต่างกันคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความประณีตในฉาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติในเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ หลังจากตาย ไปบังเกิดในเนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัลป์

ความต่างกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ด้านผลการปฏิบัติ สามารถแสดงเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑๒ ความต่างกันของปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ด้านผลการปฏิบัติ

กัมมัฏฐาน	คัมภีร์วิสุทธิมรรค	คัมภีร์วิมุตติมรรค
พุทธานุสสติ	จิตน้อมไปในพุทธานุสสติ ในการบรรลุมรรคอันยอดเยี่ยม เมื่อยังไม่บรรลุมรรคที่ยิ่งขึ้นไป หลังจากตาย ไปเกิดในสวรรค์	มีความสุข อยู่เป็นสุข ได้สืบทอดพุทธานุสสติ และเข้าถึงอมตภาวะ
สีตานุสสติ	ฉลาดในการต้อนรับ ได้ความไพเราะแห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น มีปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุมรรคที่ยิ่งขึ้นไป หลังจากตาย ไปเกิดในสวรรค์	เคารพในพระรัตนตรัย เคารพทาน มีสติรักษาตนเองคุ้มครองคนอื่น และได้รับอานิสงส์ทุกอย่างที่เกิดจากการรักษาศีลทั้งหมด
จาคานุสสติ	มีอริยาศยาไม่โลภ เกื้อกูลแก่เมตตาภวณา มากไปด้วยความปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุมรรคที่ยิ่งขึ้นไป หลังจากตาย ไปเกิดในสวรรค์	ย่อมได้รับความสุขเพราะการสละ เพราะการสละจึงไม่มีความโลภ เป็นที่รักของผู้อื่น มีจิตประกอบด้วยกรุณา อยู่เป็นสุขและเข้าถึงเทวโลก
เทวदानุสสติ	เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลุมรรคที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า	สามารถได้รับสิ่งที่เทวดาในสวรรค์ปรารถนาและพุ่มเทวความภักดีให้ เป็นสุขในการรอสวยผลบุญ ช่วยให้ปฏิบัติในสีตานุสสติ และจาคานุสสติ อยู่เป็นสุขเข้าถึงเทวโลก

มรณัสสติ	ได้อนภิรตสัญญา สะความยินดีในชีวิต เสียได้ ถ้ายังไม่ได้จิรมรตมธรรม ตายไป ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า	มีอายุยืน ไม่ยึดมั่นสิ่งทั้งหลาย อยู่เป็นสุข เข้าถึงอมตธรรม
อุปสมานุสสติ	ถึงพร้อมด้วยhiriและโอตตปปะ เมื่อยังไม่บรรลุนิพพานที่ยิ่งขึ้นไป มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า	สามารถทำความปรารถนาให้สำเร็จ มีใจเบิกบาน อยู่เป็นสุข เข้าถึงอมตภาวะ
อาหารปฏิภูลสัญญา	ปราศจากความมัวเมา กินอาหารเพียงเพื่อต้องการให้ข้ามพ้นทุกข์ได้ เป็นผลดีต่อการเจริญกายคตาสติ เป็นผู้ปฏิบัติคล้อยตามอสุกะ หากยังไม่บรรลุนิพพานในชาตินี้ ก็ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า	รู้จักลักษณะของคำข้าว รู้แจ้งรูปขันธ์ รู้แจ้งความไม่บริสุทธิ์ อยู่เป็นสุข และเข้าถึงอมตภาพ
จตุราตุวัญฐาน	ถ่ายถอนสัตว์ตตสัญญา คือความสำคัญว่าเป็นสัตว์ บุคคลเสียได้ และมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า	สภาพจิตย่อมผ่องใส สามารถทำกรรมทุกอย่างให้สมบูรณ์
ทุตติยอรุพณ	ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย	ผู้ปฏิบัติในวิญญูณญายตนฌาน หลังจากตาย จะไปบังเกิดในวิญญูณญายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัลป์
จตุตถอรุพณ	ทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข มีความประณีตในฌาน สำเร็จมรรคผลอย่างง่ายดาย	ผู้ปฏิบัติในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ หลังจากตาย ไปบังเกิดในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ มีอายุประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัลป์

จากการที่ได้ศึกษาความเหมือนกันและความแตกต่างกันของสมถกัมมัฏฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค พบว่า ในด้านเนื้อหา ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน การแบ่งจำนวนสมถกัมมัฏฐาน ก็ยึดแนวเดียวกันคือ แบ่งออกเป็น กสิณ ๑๐ อสุกะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรุพณ ๔ อาหารปฏิภูลสัญญา ๑ จตุราตุวัญฐาน ๑ รวมเป็น ๔๐ ประการ จำแนกกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ ออกเป็นบัญญัติกัมมัฏฐาน ๒๘ ปรมัตถกัมมัฏฐาน ๑๒ ในด้านปฏิบัติ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้สอดคล้องกันไป ในแนวเดียวกันเป็น วิธีการปฏิบัติบางเรื่องก็แตกต่างกัน บางเรื่องก็ใกล้เคียงกัน ในด้านผลการปฏิบัติ ทั้งสองคัมภีร์กล่าวไว้สอดคล้องกันไป ในแนวเดียวกัน ซึ่งสามารถสรุปประเด็นได้ ดังนี้

เมื่อปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน อานิสงส์ที่ได้คือ^{๔๑}

๑. เป็นการอยู่พักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิฐฐธรรมสุขวิหาร) ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา คือระดับฌาน สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทำกิจเพื่อความหลุดพ้นเสร็จแล้ว ไม่ต้องใช้ฌานเพื่อบรรลุภูมิธรรมใดๆ ต่อไปอีก

๒. เป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาก็ได้ หรือขั้นอุปปจาระก็ได้แต่ไม่โปรงนัก ประโยชน์ข้อนี้ใช้สำหรับพระเสขะและปุณฺณ

๓. เป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานแห่งอภิญา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาสำหรับผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว เมื่อต้องการอภิญา ก็อาจทำให้เกิดขึ้นได้

๔. ทำให้ได้ภพพิเศษ เกิดในภพที่ดีที่สูง ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับปุณฺณผู้ได้ฌานแล้วและฌานมิได้เสื่อมไปเสีย ทำให้ได้เกิดในพรหมโลก

๕. ทำให้ได้ภพพิเศษ คือเกิดในภพที่ดีที่สูง ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับพระอรหันต์และพระอนาคามี ผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว ทำให้เสวยความสุขอยู่ได้โดยไม่มีจิตตลอด ๗ วัน

อานิสงส์ตามที่กล่าวมา พอจะสรุปได้ว่า ทำให้รู้เท่าทันความเป็นจริงของชีวิต มีสติ ไม่ประมาท คลายความยึดมั่นถือมั่น ดำเนินชีวิตอย่างมีสติ เป็นบาทฐานของวิปัสสนากัมมัฏฐาน กล่าวคือสมถกัมมัฏฐานบางข้อ เมื่อเจริญแล้ว สามารถให้บรรลุมรรคผลนิพพาน หรือเป็นบาทฐานของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เช่น กายคตาสติ อานาปานสติ จตุธาตววัฏฐาน รวมถึงอาหาเรปฏิกูลสัญญา นำไปสู่สุคติ ก็จะไม่ตกไปอบาย เช่น การเจริญอนุสสติทั้ง ๑๐ หากยังไม่บรรลุคุณพิเศษในชาตินี้ ก็จะมีสุคติเป็นที่ไปในภพหน้า ผลอีกด้านหนึ่งที่เห็นได้ชัดคือ การได้อภิญา ซึ่งหมายถึงอภิญา ๕ ซึ่งเป็นโลกียอภิญา

^{๔๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๕๕-๑๕๖.